

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

№ 49
(19482)

2021 чылдың
июль 7
среда

Хүннүн үнери — 03:54
Ажары — 21:13
Хүн дурту — 17:19

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ хостуг 12+

Республиканың удуртукчузунуң ажил-херээ

ДААЛГАЛАРНЫ БЕРГЕН

Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг июль 6-да Чөөн-Хемчик кожуунга ээлчеглиг үнүүшкүннү кылган.

Ажил-агыйжы сургакчылаашкын үезинде республиканың удуртукчузу кожуунда чидиг айтырыгларны ол-ла черинге сайгарып, херек кырында байдал дугайында тус черниң чурттакчылары-биле чугаалажып, нарын чүүлдерниң тургустунуп келген чылдагааннарын канчаар чайладырын удуртукчу ажилдакчылар болгаш бөдүүн кижилер-биле сүмелешкен.

Өскүс уруглар эрге-байдалдыг кижилерге 44 бажыңны Чөөн-Хемчик кожуунга тудар ужурлуг. Оларның чамдызын кожуун төвү Чадаана хоорайда туткан. Электри энергиязының четкизиниң кол шугумундан ол бажыңнар ыракта туттунган хараазында оларны электри четкизинге кошпаан. Ооң чылдагааны — бажыңнарны тударының төлөвилел-смета документизинде баштай дээрзинде көрдүнгөн акша-хөреңгиниң чаа бажыңнар чанынга электри шугумунуң чагыларын тургузарынга чедишпээни. Керээде айытканы эзугаар алырга, бир чуртталга бажыңынче электри шугуму кириеринге 54 миллион рубльди чарыгдаар ужурлуг. Өскүс уругларга туткан шупту чаа бажыңнарже электри шугуму кириеринге 5 миллион рубль херек. Ооң 2 миллионун тудугжу организация тывар ужурлуг, 3 миллионун республика бюджетинден үндүрер апаар.

Туттунган бажыңнарны эрткен 2020 чылдың декабрь айда-ла чагыкчыга дужаап берипкенин, электри чыры чогундан оларже кижилер көжүп кирбээнин кызыгаарлаан харысалгалыг "Развитие" ниитилелдин төлээзи Буянзак Түлүш тайылбырлаан.

Барык-ла чартык чыл дургузунда ээн турган бажыңнарны ооржу кижилер тоймаглап эгелээн. Бажыңнарда багай шынарлыг ажилдар база көстүп келгилээн. Оларны дүрген эде кылыр болгаш өскүстер бажыңнарын электри шугумунга август айга чедир үеде кожар даалганы республиканың удуртукчузу бергеш, ооң күүселдезин хынаарын тудуг сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Аяс Хунай-оолга дааскан.

Электри энергиязы-биле хандырылгада нарын айтырыглар чүгле чаа туткан бажыңнарда эвес, эрги-даа бажыңнарда база бар болганы илерээн. Чадаана хоорайның кыдыкы девискээринде Советская кудумчуда бажыңнар чанында электри чагылары шагда-ла ирээн, кээп дүжөр четкен. Оларны кымнар солуурун бажыңнарның ээлери биле энергетиктер аразында үр үе дургузунда бот-боттарынче чууй кагжып турар.

Советская кудумчуда дугаары 1 бажыңның ээзи Надежда Ховалыг:

— Дөзү ирээн чагы мээң бажыңымның хериминиң иштинде турарында чылдагааннааш, энергетиктер ону солувас-тыр — деп чугаалааш, Советская кудумчуда дугаары 3 "а", "в" болгаш "д"

бажыңнарда электри күжү дыка кошкак дээрзинге хомудалын илереткен.

Электри шугумунуң кайы кезии бажың ээлеринге азы энергетиктерге хамааржыр, кым, кайы ажил дээш харысалгалыын тускай документилендерде тодарадып бижип каан. Мындыг бөдүүн айтырыг республиканың удуртукчузунуң деңнелинге эвес, кожуун азы Чадаана суму эрге-чагыргазының деңнелинге сайгарып кааптар айтырыг болгу дег.

Кожууннарда чуртталга бажыңнарын электри шугумунга кожарының чөпшээрел документилендерин электри четкилериниң Кызылда организациязынга албан барып алыр ужурга таваржып турарында таарзынмаанын Чадаана хоорайның чурттакчылары илереткеннер. Чөпшээрел алыр дээш, Кызыл хоорайга ийи-үш катап чедип, хөй үе чидирип турарын олар чугаалааннар. Хөй угланышкынның төп (МФЦ) дамчыштыр ол чөпшээрелди алырының ачы-дузасын кириерин Владислав Ховалыгдан тус черниң чурттакчылары билээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

Бөгүнгү үндүрүлгөс:

УЛУГ-ХЕМ КОЖУУНДА
ЧААРТЫЛГАЛАР

4-5-ки арынарда

АЖЫЛ-ИШЧИ
ТЕС-ХЕМЧИЛЕР

6-гы арында

БОЙДУСТАН
ЧАЯТТЫНГАН
УС-ШЕВЕР

8-ки арында

ДААЛГАЛАРНЫ БЕРГЕН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чөөн-Хемчик кожуунун төвү Чадаана хоорайның девискээринге хамааржыр черде турар Кирпич-Сарай деп сууржугашта берге социал байдал Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыгының ажил-херекчи сургакчылаашкынының үезинде база катап чидии-биле көдүрүлгөн.

Чадаанадан 14-ле километр ыракта бо суурга совет эрге-чагырга чылдарында чайгы үеде тууйбу бүдүрер улуг эвес бүдүрүлгө турган. Ооң кырын серилеп каан болгаш, ырактан сарай ышкаш көстүр. Ынчангаш чон ону Тууйбу-Сарай азы Кирпич-Сарай деп адай берген. Чоорту ооң орусчаан ады сууржугаштың ады апарган.

Кирпич-Сарайга тууйбу бүдүрүлгөзи карылгалыг-даа болза, совет үеде ону деткип, амгы үени-биле алырга, субсидия берип турган. Совет үеде ындыг бүдүрүлгелер план ёзугаар карылгалыг бүдүрүлгелерге хамааржыр. Рыноктуг экономиканың бергелерин ол бүдүрүлгө алып эртип шыдавайн баргаш, буступ дүшкен. Сууржугаштың ажил чок арткан чурттакчылары электри өрттөн төлөп шыдавас апаарга, Кирпич-Сарайны электри энергиязының шугумундан адырып каапкан.

Амгы үеде сууржугаш 130 хире чурттакчылыг. Школа, бичии уруглар сады болгаш фельдшер-акушер пунктузу чок. Аныктар Чадаана, Кызыл дээш өске хоорай, суурларже көжүп чоруп турар болгаш, Кирпич-Сарай чоорту куруглап турар. Чүгле мал-маган азырап өстүрүп чоруур кижилер ында артып каан.

Кирпич-Сарайның шагдагы-ла чурттакчызы Марианна Базыр:

— Бо суурда 21 чыл чурттап чор мен. 2009 чылдан бээр суурда электри чыры чок. Амгы үениң соталыг харылзаазынга болгаш интернетке база суур коштунмаан. Коронавирус хамчынының үезинде школачылар онлайн хевирге өөренип турда, бистиң суур чурттуг ажи-төлге дыка берге чорду. Олар чанып келгеш, онлайн кичээлдерни суур чоогунда даг бажыга, интернет тыпты бээр черлерге эрттирип турдулар — деп чугаалаан.

Кирпич-Сарайның чурттакчылары-биле чугаалажып, оларның амыдырал-чуртталгазының болгаш ажил-ижиниң нарын байдалы-биле Владислав Ховалыг ханы танышкаш, Чадаананың хөмүр-даш уургайындан электри шугумун шөйүп, Кирпич-Сарайны электри энергиязы-биле хандыра даалганы чогуур албан черлериниң удуртукчуларынга берген. Баш бурунгаар санаашкыннар-биле алырга, ол ажилдарны кылып чорударынга 5-6 миллион рубль хире акша херек.

Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыгының Чөөн-Хемчик кожуунга ажил-агыжы сургакчылаашкын үезинде өске-даа айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

Республиканың удуртукчузунуң июль 6-да берген даалгаларын күүседип эгелзэн дугайында медээлер социал четкилерде ол-ла хүн көстүп келгилзэн.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

КОРОНАВИРУСТУҢ ДЕЛЬТА ШТАММЫ ТЫВАДА

Июль 6-да Чазак Бажыңыга коронавирус халдавырлыг аарыгга хамаарыштыр Тывада эпидбайдал дугайында брифинг болуп эрткен.

ДЕЛЬТА ШТАММ — ЭҢ-НЕ АЙЫЛДЫГ

Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелелиниң даргазы Людмила Салчак республика девискээринде үш неделя дургузунда коронавирус халдавырлыг аарыгның кончуг дүргөн өөскүп эгелзэни-биле кызыгаарлаашкынның шыңгы хемчеглерни алыры чугула апарганын дыңнаткан:

“Тывада аарып турар улус бир хүнде 3,1 катап көвүдөп турар. Өске регионнар-биле деңнээрге 2 катап хөй болуп турар. Неделя дургузунда 632 таварылга бүртүктеттинген. Аарып турар улустуң хар-назынының аайы-биле бирги одуругда — 30 хардан 59 харга чедир улус хөй аарып турар, оларның соондан 60 хардан өрү назылыглар, үшкү одуругда — 18 хардан 29 харга чедир аныктар болуп турар. Ажил-агый аайы-биле бөлүктээрге, бирги одуругда — офистерде, албан-организацияларда ажилдап турар улус хөй аарып турар. Оларның аай-дедир ажил аайы-биле көжүп-шимчээри хөй болганындан ындыг.

Эрткен хүннерде лабораторлуг шинчилелдер соонда, 125 кижиде аарыг бадыткаттынган. Шак мындыг нарын эпидбайдалды өөренип көргөш, республика девискээринде бүгү уругларның оюнтоглаалыг төптөрүн хаары көрдүнгөн. Ол ышкаш хөй-ниити черлеринге чоннуң массалыг чыгыр хемчеглерин база кызыгаарлаан. Культура-массалыг хемчеглер эрттер клуб, театрларга 50 хуудан хөй чон чыгбас деп шиитпирни үндүргөн. Ол ышкаш өг-бүлө байырлардары, куда-дой, янзы-бүрү юбилейлер, корпоративтер эрттирери хоруглуг. Оон аңгыда хөлдөр, аржааннарда дыштанылга үезинде санитарлыг негелделерни шыңгы сагыры, чижээ, майгыннарның аразы 5 метрден чоокшулаш кылдыр тиккеш, хөй кижичаңгыс черге чыгып, аралажыры хоруглуг.

Республикада коронавирустуң кончуг дүшкүрүлгү дельта штаммы чедип келгенин дыңнадыры чугула. “Британ” штаммга көөрде, дельта штамм (SARS-CoV-2) азы, бөдүүнү-биле, коронавирустуң индий хевири эң-не айылдыг. Тывада бир кижичаңгыс аарааны бадыткаттынган. Ол Москвага аян-чорук кылып чорааш, аарыгны чыпшырып ал-

ганы билдинген. Тывага келгеш, бодунуң өг-бүлөзунде 7 кижини аартып каан болган. Кончуг дүргөн хемчегни ап, чогуур эмнээшкinni чоруткан түннелинде, бо аараан улустуң кадыкшылының байдалы бо хүнде эки. Ынчангаш, бүгү чурттакчы чонга ковидке удур тарыдары чугула дээрзин база катап сагындырып, арыг-силигни сагып, санитарлыг негелделерни хажытпазын дилээр-дир бис” — деп, Тываның Кол санитар эмчизи дыңнаткан.

КОВИД-ТӨПТҮҢ “ИЗИГ ШУГУМ” ТЕЛЕФОНУ — 122

ТР-ниң кадык камгалап сайыдының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Марианна Куулар дараазында медээни берген:

“Июль 6-ның хүнү-биле алырга, чыдар оруннар фондузу 11340, оларның 240-ни Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Таңды болгаш Кызыл кожууннарның төп эмнелгелеринде белеткзэн. И.Ярыгин аттыг спорткомплекске немелде госпитальды ажиткан. Ол болза канчап-даа обсерватор болбас. Аңаа ковидтен аараан улусту эмнээри-биле 150 оруннарны белеткзэн. ИВЛ аппараттары, чогуур эмчиниң дериг-херекселдери болгаш эмнер-биле четчелзэн. Аңаа ковидтен ортумак байдалда аарып турар улусту чыттырып эмнээр. Бо хүнде 2913 кижичаңгыс эмнээшкinni эртип турар. Оларның иштинден Кызыл хоорайда 863 кижичаңгыс — стационарда, 151 кижичаңгыс берге байдалда, 27 кижичаңгыс ИВЛ болгаш ИВЛ аппараттарда кошкан.

Амбулаторлуг эмнээшкinni 2050 кижичаңгыс ап турар, оларның иштинде 500 ажыг уруглар бар. Бо аарыг улус аразында иштиг херээжен улус бары база дүвүрелди оттуруп турар. Июль 6-да эртенгиңиң 8 шактан тура амбулаторлуг ковид-төп ажилдап эгелзэн. Ында “изиг шугум” телефону ажилдап турар.

Бо хүнде 68 муң 680 кижичаңгыс баштайгы тарылганы алган. Ниитизи-биле 124 муң 290 улуг улус тарыткан турар ужурлуг. Амгы үеде республикада 14 муң вакцина бар. Кызыл хоорайның девискээринде чонга тарылганы чорудары-биле аңгы-

аңгы черлерде пунктуларны ажиткан. Олар 9 шактан 19 шакка чедир ажилдап турар. Оларга немей аэропортта пункту-ну база тургускан. Соңгаартан келген кижичаңгыс бүрүзүн аэропорттан үнмейн чыдырда-ла тарып турар. Ол ышкаш “Гаруда” садыг төвүнде база пункту тургускан. Ынчангаш чурттакчы чонну дарый тарыдып алырынче кыйгырып тур бис. Мында билзе чогуур чүүл — ийи удаа тарыдары албан. Баштайгы тарылга соонда, 21 хонуктан үр үе эрте-даа берген болза, ийи дугаарын дөмей-ле салдырып алыры чугула. Ковидтен камгаланырда албан ийи удаа тарыдып алып болза, чүгле ынчан коргунчуг аарыгга алыспайн барып болур” — деп, Марианна Девин-ооловна база катап чонну тарыдып алырынче кыйгырган.

САЙГАРЛЫКЧЫЛАРНЫҢ 67 ХУУЗУ АМ-ДАА ТАРЫТПААН

ТР-ниң экономика сайыдының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Белек Анай-оолдун дыңнатканы-биле республика девискээринде чемненилге албан черлери, ресторан, кафелерде ажилдап турар сайгарлыкчыларның 67 хуузу ам-даа тарылганы чедир албаан болуп турар. Амгы республика девискээринде тургустунуп келген эпидбайдалдың салдары сайгарлыкчыларның ажил-амы-дыралынга улуг когаралды чедирбезин

дээш чоннуң чемненир болгаш куда-дой эрттирер черлерниң олуттарының 50 хуузу долдурар кылдыр негелдени кылган. Шак ол негелдениң күүселдезин хынаары-биле хүннүң-не патруль үнүп турар. Дүне ажилдаар хөглээшкinni черлерин 23 шактан эртенгиңиң 6 шакка чедир ажилдаарын хораан. Ол ышкаш ол черлерде ажилдап турар улус шупту 100 хуу тарылганы эрткен турар ужурлуг. Бо кызыгаарлаашкынның негелделерни хажытпазы-биле санитарлыг дүрүмге чагыртып, арыг-силигни сагыры чугула” — деп, Белек Мергенович демдеглзэн.

Кызыгаарлаашкынның хемчеглериниң хуусаазы ниити эпидбайдалдан болгаш чоннуң санитарлыг негелделерни шыңгы күүседиринден дорт хамааржыр.

Карина МОНГУШ.

Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелелиниң эпидбайдал дугайында дыңнады

Эрткен хонукта 60 кижичаңгыс экирзэн-даа болза, covid 19-тан аараан деп лабораторлуг бадытталды 59 кижичаңгыс алган: Кызылда — 54, Таңдыда — 12, Тес-Хемде — 9, Кызыл кожуунда — 8, Чеди-Хөлде — 7, Тожуда — 7, Каа-Хем кожуунда — 6, Улуг-Хемде — 5, Өвүрде — 4, Сүт-Хөлде — 3, Чөөн-Хемчикте — 3, Чаа-Хөлде — 2, Бай-Тайгада — 1.

125 аарыг улустуң 7-зи бичии уруглар, 65 хардан өрү — 16

кижичаңгыс, 18-49 харлыг — 77 кижичаңгыс, 50-64 — 25 кижичаңгыс аарып турар. 2021 чылдың январь 1-ден тура ниитизи-биле 35 кижичаңгыс ковидтен чок болган.

Чаңгыс хүнде ковид-төптүң изиг шугум телефонунче 1069 кижичаңгыс долгаан. Анализ харызының дугайында 787 смстерни чоруткан. 51 533 кижичаңгыс долу тарыдышкынны алган. Ийи дугаар тарыдар улустуң саны — 68 680 кижичаңгыс.

Экономика

ТЫВАДА ЭЛЕКТРОЭНЕРГИЯ ӨРТЭЭН ЧЭЭРБИ АЖЫГ ЧЫЛ ИШТИНДЕ БИР ДУГААР БАДЫРГАН!

Тыва Республиканың Регионалдыг энергетика комиссиязын 2000 чылда тургускан. Тыва Республиканың Чазаанга чагыртыр күрүнениң ол тускай күүсекчи органының кол сорулганы – электри болгаш чылыг хандырылганын чорудуп турар монополисчи бүдүрүлгелериниң саң-хөө ажыл-чорудулганын контролдавышаан оларның хереглекчилерге садып-саарып турар продукциязы – электри болгаш чылыг энергиязының өртектерин (тарифтер-ни) доктаадып тургузары болур.

ТР-ниң энергетика комиссиязын (2005 чылда ТР-ниң Тарифтер албаны деп эде адаан) тургустунганындан эгелээш 2007 чылдың апрель айга чедир удуртуп келген болгаш Тывага электри өртээ (тариф) ам бо хүннерге чедир чыл-чылы-биле кайы хире өзүп келгенин билер мен. Ону мен ышкаш тускай эртемниг инженер-электрик звес-даа улус билер ужурлуг. Чүге дээрже кижиле бүрүзү амгы үеде электри хереглекчизи апарган, ол чокта чурттап шыдавас деп болур. Өг-бүлө бүрүзүнүн ай санында төлөвирлеринче ажылгаан электри энергиязының санап каан өртөөн төлээри кирип турар. Ынчангаш чон электриниң өртек-үнезин черле билер.

Бодум электри тарифтерин хоойлу ёзугаар күрүнө мурнундан тургускан доктаалдарга ат салып чорааным үелерден эгелээш, ам бо хүннерге чедир, чээрби ажыг чылдар иштинде Тывага бир дугаар электри энергиязының өртөөн бо чылдың июль 1-ден эгелеп Тыва Республиканың Чазааның бадырғанын сеткилимниң

ханызындан өөрүп хүлээп алдым. Ол дугайында ТР-ниң Тарифтер албанының 2021 чылдың июнь 30-де ат салганы 10 дугаар доктаалында айыткан.

ТР-ниң Тарифтер албанының үстүнде доктаалы ёзугаар бо чылдың июль 1-ден эгелеп ниитизи-биле чонга болгаш аңаа деңнестирген хереглекчилерге электри энергиязының өртөөн бир киловатт-шак дээш 3 рубль 65 көпеек кылдыр тургускан. Мурнунда турганындан 36 көпеек чиигээш. Көдээде чурттап турар болгаш хоорайда чем кылырынга тускай тургускан электри суугулары ажылгап турар чонга тарифти 2 рубль 55 көпеек кылдыр тургускан (25 көпеек чиигээш).

Үстүнде сан-чурагайларны алгаш электри хандырылганы дээш өг-бүлө бүрүзү мурнундаазынга көөрге, айда каш акша камнап аарын санап үндүрери нарын звес. Чижээ, мээң бодумнун өг-бүлөмнүн Кызылда чурттап оорак квартиравыстың электри дээш чарыгдалы эрткен айлар-биле деңнээрге, 300-400 акша чиигеп кээр болду. Кышкы сезон кээрге ол сан-чурагай электри хереглели өзери-биле өскерлип, камналганың санын үлгүдүп кээри чугаажок. Ынчалдыр ортумаа-биле бистиң өг-бүлөвистиң электри хандырылганы дээш чарыгдалы 4-5 муң акшага эвээжеп кээр деп санадым.

Хереглекчилерни, ооң иштинде чонну, электри энергиязы-биле доктаамал болгаш үзүктел чок хандыраы – белен звес ажыл. Тываның төлүктен электри хандырылганын "Тываэнерго" болгаш

"Тываэнерго" ажык хевирлиг акционерлиг ниитилелдер (ААН) чорудуп турар.

Чонга болгаш өске-даа хереглекчилерге үндезин чок чиигелделиг тарифтер тургузар болза, электри хандыраы бүдүрүлгелер карылгалыг бооп, алызы барып 2000 чылдарның ортузунда банкрот бооп сандарап-буурап каан ТР-ниң күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези "Тувкоммунэнерго" салым-чолун катаптап болур.

Ынчангаш, бир талазындан ындыг чүүлду болдурбазы-биле, өске талазындан электри хереглекчилеринге чиигелдени черле чедип аар дээш, Тыва Республиканың Чазаа, ооң амгы удуртукчуу Владислав Ховалыг улуг болгаш эки үре-түнелдиг ажылды федералдыг деңнелге кылып чоруткан-дыр.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгелерин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг Россия Федерациязының Чазааның оралакчы даргазы Александр Новак-биле ужурашкыш, Тывага электри дамчыдарына (транспорт) федералдыг бюджеттен субсидия-дуза көргүзерин чедип алган. Ол айтырыгны

чогумчалыг шийтпирлээни Тываның бүдүрүлгелеринге болгаш бюджет хандырылганында хереглекчилерге чиигелделиг тарифти тургузар органы берген. Ол дузаны өг-бүлө бюджетинге чиигелделиг тариф кайы хире камналганы эккээрин санааны ышкаш, бүдүрүлгө болгаш бюджет организация бүрүзүнге хамаарыштыр санаар болза оларның камналганының сан-чурагайы чүс-чүс сая акша кылдыр үнүп кээр.

Бүдүрүлгелерге болгаш бюджет организацияларына электри хандырылганының өртек-үнезин чиигедир улуг ажылды кылып чоруткаш, Владислав Ховалыг аңаа доктаавын, чонга электри тарифтерин чиигедир аргазын база тыпканы дээш чон аңаа өөрүп четтиргенин илеретпес аргажок.

Алыс дооскан эртеми юрист-даа болза, Кызыл хоорайның мэри ажыл-агыйы эрге-дужаалга хөй чылдар иштинде ажылдааны, ооң соонда "Тыва-энерго" ААН-ниң чиигине директору болуп ажылдаан арга-дуржулганы Владислав Товарищайович Ховалыгга энергетика айтырыгларын билдилег болгаш үре-түнелдиг шийтпирлээр улуг идигни берип турар деп санаар мен. Ооң бир херечизи – Тывада чээрби ажыг чылдар иштинде бир дугаар электроэнергия өртөөн бадырғаны болур!

Мерген АНАЙ-ООП,
ТР-ниң Регионалдыг энергетика комиссиязының (2000-2005 чылдар) даргазы, Тарифтер албанының (2005-2007 чылдар) удуртукчуу.

ШЕГЛЕЛ-КЫЗЫГААРЛААШКЫННАР ҮЕЗИНДЕ САЙГАРЛЫКЧЫЛАРГА ДЕТКИМЧЕ

Тываның Чазаанга коронавирус хамчыының негтереп-тарап эгелээни-биле кириген шеглел-кызыгаарлаашкынның чаа хемчеглеринден биче болгаш ортумак бизнестин субъектилерин деткиир айтырыгларны Тываның Чазак Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар – регионнун экономика сайыды Айдыс Саттың башкарылганы-биле эрткен хуралга сайгарып чугаалашкан.

Бо хүнде республикада биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң адырында 18506 кижиле хаара туттунган. Коронавирус хамчыының уржуундан болгаш шеглел-кызыгаарлаашкыннарны киригени-биле биче бизнестин ажылының көргүзүлгери кудулаан. Пандемия үезинде Тывада 762 сайгарлыкчы, оларның 124-ү юридиктиг эргелиг, 638-и хуу сайгарлыкчылар ажыл-чорудулганын соксаткан.

Үндүрүг орулгалары чылдың планындан 17 хуу кызырылган; 2019 чылга деңнээрге эрткен чылын үүрмек садыглажышкын саарылганы 8 хуу кудулаан; ярмаркаларга бараан садыглаары 60 хуу кызырылган; чурттакчы чонга төлөвирлиг ачы-дуза чедирилгези 12 хуу кудулаан. Ажыл чок улустун саны көвүдээн.

Биче болгаш ортумак бизнестин төлээлерин шеглел-кызыгаарлаашкыннар хемчеглериниң үезинде деткири-биле күрүнө өнчү-хөреңгизинде турар оран-савада ажыл-чорудулганын чорудуп турар, ол ышкаш ук кызыгаарлаашкыннардан когаралга таварышкан сайгарлыкчыларны оран-сава хөлези дээш төлөвирден хостаар.

Чылдың-на эртипир турар "Тергил сайгарлыкчы" мөөрейниң кызыгаары-биле Экономика яамызы бизнестин харысалгалыг чорударының талазы-биле бүгү санитар-эпидемиологтук негелделерни сагып база шупту ажылдакчыларынга Covid-19-ка удур тарылганы

чоруткан сайгарлыкчылар ортузунга "Медерелдиг бизнес" деп мөөрейни чарлаан. Мөөрейниң дүрүмү ёзугаар тирикчилер "Мээң бизнесим" төптөн комплекстиг ачы-дуза чедирилгезин алыр. Ооң түңнелдерин бо чылдың дөрткү кварталында үндүрер.

Шеглел-кызыгаарлаашкын хемчеглерин киригенинден когаралга таварышкан биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң ажылдакчыларының шалың төлөвирин кадагалап арттыраы-биле немей субсидияны (ажылдакчы бүрүзүнге онааштыр күш-ажыл төлөвириниң эң кудуку хемчээли – 12792 рубль) тыпсыр.

«Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук база хуу сайгарлыкчыларның эгелээшкенин деткиир» национал төлөвилелдин кызыгаары-биле федералдыг болгаш республиканың бюджетинден 107 сая рубльди республиканың Магадылал фондунун капиталының немелдезинче угландырган. Биче болгаш ортумак бизнестин төлээлери 82 сая рубль түңнүг чээли акша-хөреңгизин алырда хүлээникчи хандырылгалыг болуру көрдүнгөн.

Национал төлөвилелден аңгыда 2021 чылда социал сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери-биле субсидияларны тыпсыр. Ол дээрже дериг-херексел садып алган чарыгдалдарның чамдык кезиниң орнун тургузары. Субсидиялар шилчидилгезинче чагылгарның хүлээп алышыкыны 2021 чылдың июль 7-де планнаттыган. Ол ышкаш Тываның сайгарлыкчы чорукту деткиир фонд сайгарлыкчыларга база ажыл-биле бот-хандырткан хамаатыларга чиигелделиг чээли болгаш Магадылал фондунун дамчыштыр чээлиниң түңүндөн 70 хуузунга хүлээникчи болур.

Федералдыг бюджеттин акшаландырышыкы-биле 2021 чылда социал бүдүрүлгелер даңзынче кирген бүдүрүлгелерге 500 муң рубльге чедир грант детким-

чезин тыпсыры планнаттыган. Биче болгаш ортумак бизнестин субъектилеринге субсидияларны Социал камгаладылга фондуу дамчыштыр район коэффциентизин барымдаалап, ажылдакчы бүрүзүнге онааштыр күш-ажыл төлөвириниң эң кудуку хемчээлиниң төлөвирин болгаш камгаладылга дадыырларын алды ай дургузунда 70 муң хире рубльди тыпсыр. Ук субсидия-биле бо хүнде 174 кижини ажылче тургускан.

Экономика сайыды Айдыс Сат биче болгаш ортумак бизнеске бо үе дыка берге дээрзин билип турарын, ындыг болзажок кызыгаарлаашкыннарны кириптерге, чүгле бизнеске звес, а регионнун экономика адырынга багай уржуктардан чайлап болурун моон мурнунда сайгарлыкчылар-биле ужуражылга үезинде демдеглээнин сагындырып каалы.

Биче болгаш ортумак бизнестин төлээлери Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондунан (Кызыл, Арбат шөлү, Чоннун банкызының оран-савазы) сүмени ап болур.

Телефон: 8(39422)-3-62-02. Электроннуг почта (email): bsf-tuva@mail.ru. 13.00 шактан 14.00 шакка чедир дүштеки чапсарлавышаан, эртенгиниң 9.00 шактан 18.00 шакка чедир ажылдаар.

Ол ышкаш 8-800-350-6201 дугаарлыг «изиг шугум» телефону (долгаары халас) ажылдап турар. Специалистер ажыл хүнүнде 9.00 шактан 18.00 шакка чедир ажылдаар.

Шөңне ХОВАЛЫГ белеткээн.

Шуптузу чугула

УЛУГ-ХЕМ КОЖУУНДА ЧААРТЫЛГАЛАР

ТР-нің Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг республиканың кожууннарынче ажил-агыйжы үнүүшкүннү кылып чорудуп эгелээнин билир бис. Бо удаада Улуг-Хем кожуунче сургакчылаашкынны кылгаш, ук кожууннун амгы үеде чугула хергелдерин өөренип көргөш, чогуур хемчеглерни хүлээп алган.

ШАГААН-АРЫГЖЫЛАРГА АРЫГ СУГ

Шагаан-Арыгже халдып ора, бир-ле дугаарында, хоорайдан ырак эвесте суг станциязынга четкен. Ук хоорайның хей квартиралыг бажыңнарын суг-биле хандырып турар ийи станцияны 2021 чылдың майдан эгелеп чаартып эгелээн турган. Чеже-даа кылыр ажил хей болза, ажилды хүлээнген хамааты бо чылдың октябрьга чедир түр үеде ажыглаары-биле бир насосту кылып белеткээш, амгы үеде ажыглалда турар насосту чаартырын планнап турар.

Шагаан-Арыг хоорайның «Водоканал» МУБ-тун директору Мурат Ховалыг:

– Эрги насостар оң мурнунда Совет Эвилелинин үезинде, 1979 чылда-ла кылдынган. 1982 чылда долузу-биле чаарткан турган. Эң сөөлгү катап 2010 чылда 2 моторун солаан. Бо хүнде ук моторлар ажилдап турар, ынчалза-даа эргижирээни кончуг. «Экспрессстрой» КХН-биле чарган керээ езугаар чаа кылып турар суг бээр насосту 2022 чылдың сентябрь айда дооскаш, ажыглалче кирип, күштүг дериг-херексел-биле ук станцияны шүмнээри көрдүнгөн. Хынаар

чогуур үе-шаанда доозар дээш, хүннү тура дүшпейн ажилдап турар бис – деп, тайылбырлады.

Шагаан-Арыг хоорайның суг станциязын чаартыр дээш, керээни хүлээникчи «Экспрессстрой» КХН-биле чарган. Суг станциязын тудуунда тус черниң чурттакчыларын хаара туткан. Чамдык таварылгаларда тускай мергежилдик кадрлар херек апаарга, Кызыл хоорайдан чалап ап турар.

энергетиктиг комплекс) кандыг-даа сугындырыг чокка, хенертен чеде бээр, хоорайның чурттакчы чонун чылыг-биле хандырап ужурулгун организацияның ажилдакчылары боттары ажилдаар черинде тужуркаларын ажилдап турар болган. Чүгүл ол эвес, ук организацияның девискээри болгаш ал боду дайын үезинде бомба чазылдырган дег болганын ол социал четкиде бодуну хууда арынында демдеглээн. Ынчангаш бо удаада Улуг-Хем кожуунче ажил-агыйжы сургакчылаашкында чылыг-биле чонну хандырап организацияны В. Ховалыг ойуп эртпээн.

«ЧЭК Башкарылга компаниязының» Шагаан-Арыг участогунун даргазы Амур Кызыл-Тас:

– Кышкы үеде белеткел ажилдары чоруп турар. Котелдарны септээрин септеп, чаартырын чаартып турар бис. Ам бо кыжын чылыг талазы-биле бергедээшкinner турбас. Эрткен одалга сезонунда чурттакчы чондан хомудалдар кирип турган. Оң мурнунда соок болуп турган чылдагааны болза, бажыңнарын тудуп тургаш, чаңгыс элеваторлуг шугум чорудуп каан турган. Ам ол шугумну немеп, чаартылганы кылган бис. Чамдык бажыңнарын соок болуп турар чылдагааны болза квартираларда батареяларның эргижирээни. Хууда бажыңнарын батареяларның элери боттары солур апаар-дыр ийин – деп чугаалады.

ТР-нің чылыг болгаш энергетика сайыдының оралакчызының хүлээлгезин

күүседип турар Денис Хангай:

– Кышка белеткел ажилдары чогуур үе-шаанда чоруп турар. Ам бо үеде кол дериг-херекселдин септелгези доозулган. Эске котелдарның септелгезинче кирип турар бис. Оон аңгыда Горная биле Дружба кудумчуларының чылыг шугумунун септелгези планда көрдүнгөн. Кыжын соок болуп турган бажыңнар дээрже Саян-Шушенск 6 болгаш 8 дугаарлыг бажыңнар. Ол бажыңнарга база элеваторлуг шугумнар кириери көрдүнгөн. Албан-биле үнүүшкүннери кылып, соок бажыңнарын хыналдага алган. Түннелинде бистен улуг хамаарылга чок, чылдагааны бисте эвес болган. Температура өйлээр талазы-биле бадыткап каан график бар. Ол график хажыдышкын чокка ажилдап турар. Оон ыңай, бо бажыңнардан дедир кээр градусту база хынап турган бис. Ында база кандыг-даа хажыдышкын илере-вээн. Квартираларның чурттакчылары, элери эрги батареяларны солуптар болза, ынчан бо айтырыг шийтпирлеттинер. Батареялар эргижирээнинден чылыг бербейн турар. Ук квартиралар дээрже хууда өңчүлөр болгай. Ынчангаш бажың иштинин батареяларын чурттакчылар боттары солур апаар.

Бо хүнде кандыг-даа бергедээшкын чокка котельная ажилдап турар-даа болза, 2014 чылда Онза байдалдар яамызы хыналданы чоруткаш, ук котельнаяны солур дугайында түннелди бижээн турган. 2014 чылда чаа котельная тудар дугайында ажилдар чоруп эгелезе-даа, 2015 чылда акшаландырышкынның чогу-биле ажил турупкан. Ол чылдан эгелээш, чогуур черлерге дилег чагааларны кирип турарлар. Ынчалза-даа акшаландырышкын чогу-биле дилег мынчага чедир ажык болуп арткан.

В. Ховалыг ук организацияның удуртукчулары-биле чедер-четпестерни, оларның өре-ширезинин дугайында чугаалажып, девискээрге артык-тудуу, херек чок демир-дест тургуспайн, арыглаарын, ажилдап турар черин септеп-селип алырын директорга дааскан.

Электри энергиязынга хамаарыштыр дөрт котельнаяның чарыгдалы кончуг соок үелерде 11 миллион рубль хире болза, а чайын миллион дөрт чүс хире рубль болуп турар.

Эрги ЧЭК-тиң ам-даа ажилдаар аргазы бар болганы-биле чаа ЧЭК тудуунга көрдүнүп турган акшаны Шагаан-Арыгның өске хергелелдеринче чарыгдаарын чугаалажып турар. Чижээлээр, Шагаан-Арыг хоорайның иштинде оруктарын чаартыры – чугула айтырыгларның бирээзи. Саян-Шушенск 6 болгаш 8 дугаарлыг бажыңнарын чурттакчылары бо чылын чылыг кыштаар боор дээрзинге идегедивис.

органнардан болгаш чурттакчы чондан сугга хамаарыштыр хомудалдар турбаан. Солур үези келгени-биле чаартып турар бис – деп чугаалады.

Шагаан-Арыгда ниитизи-биле 13500 хире чурттакчы чон бар. Ук хоорайның чурттакчыларын арыг суг-биле хандырап дээш, «Арыг суг» национал төлевилелдин программанын боттандырып турары бо. Республиканың өске-даа кожууннарынга база бо төлевилел элчег езугаар чеде бээр. Чижээлээр, келир чылын Ак-Довуракка 1, Кызыл хоорайга 2 суг станцияларын чаартыр дээш, ук төлевилелдерге белеткел ажилдарын чорудуп турар.

Ажилдың бүдүрүкчүзү Виктор Сверкунов:

– Хүлээнип алган ажылывыс болза Шагаан-Арыг хоорайның суг станциязының эрги насостарын солур, чаа үениң дериг-херекселдерин немээр. Чаа дериг-херексел салыптарга эргиде турган электри станциязы угбас. Ынчангаш ийи чаа электри станциязын база салыр бис. Шуурган болган соонда кезек үе иштинде суг чок турганын хоорайның чурттакчылары билер боор. Бо бүгүнү чаартыптарга, ындыг хевирлиг чүүлдер турбас апаар. Хүлээнген ажылывысты

Бо тудугга хамаарыштыр ТР-нің Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В. Ховалыг тус черниң удуртукчулары-биле ужуражып, чугаалашкаш, ажилдың кандыг байдалда чоруп турарын көргөш, тудугну хажыдышкын чокка, чогуур үе-шаанда доозарын күзээн. КХН «Экспрессстрой» түр-даа үеде болза тус черниң ажил чок хамаатыларын ажилга хаара тутканынга сеткили өөрүп, өске-даа КХН-нерниң моон үлгөр алыры аңаа чугула дээрзин ол демдеглээн.

ЧЫЛЫГ КЫШТААР ДЭЭРЗИНГЕ ИДЕГЕЛИВИС УЛУГ

Шагаан-Арыг хоорайның хей квартиралыг чуртталга бажыңнарын чурттакчыларын кыш боорга-ла чылыг айтыры дүвүредип эгелээр. Сөөлгү каш чылдар дургузунда ук айтырыг чидиг болуп артпышаанын чон билер. Чүге дээр ол дугайында чаңгыс эвес удаа социал четкилерге бижип турган.

ТР-нің Баштыңының албан-хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыг ийи ай бурунгаар Шагаан-Арыг хоорайның чылыг хандырап чери ЧЭК-ке (Чылыг

ОДАЛГА АЙТЫРЫГЛАРЫН ШЫН ШИИТПИРЛЕП АЛГАНЫ ДЭЭРЕ

Владислав Ховалыг чүгле Шагаан-Арыг хоорайны эвес, а Улуг-Хем кожуунун Чодураа суурунга база четкен. Суурже халдып кирип ора-ла, көдээ суурнуң оруун септээр дугайында даалганы бергеш, улаштыр «Эзирлерниң уязы» губернатор төлөвилели-биле туттунган спортчу залга четкен.

Ук тудугну ТР-ниң Спорт яамызы харыылап турар. Тудугже ниитизи-биле амдызында 4 миллион чартык хире рубль акша чарыгдаттынган. Спортзалды чылыг-биле хандырада кожазында культура бажыңының одалга системазынга кожары көрдүнгөн турган. Ынчалза-даа В.Ховалыг «Арай деп чараш спортзалды кылып алгаш, оон соок кыш кээрге, халктавазы-биле одалга айтырыын шын шиитпирлеп алганывыс дээр» — дээш, одалга бажыңын аңгы автономнуг кылдыр кылырын саналдааш, ол ажилды

бис — деп чугаалады.

Чодураа суурда чаа туттунган спортзалче ниитизи-биле 6 миллион рубль хире акша үнер болза, шак-ла ындыг хевирлиг спортзалдарны Тывага ам-даа кашты-даа тудуп ап болур арга барын В.Ховалыг демдеглээн.

ТӨРЭЭН ШКОЛАЗЫНДА

Владислав Ховалыг бодунуң доосканы Чодураа ортумак школазынга база барган. Элээди шаанда кичээл үезинде болган солун сактышкынын ол чугаалаан. 8-ки класска өөренип тургаш, химиктиг дуржулга эрттирер деп Ховалыг шиитпирлээн. Аңгы-аңгы бүдүмелдерни холуй булгап алгаш, бүдүмелдиг шил савазын дараазында кичээлче кирерде ап алган. Кичээл үезинде «частышкын» болган. Адыжының ишти балыгланганындан ажыырга, савага соок суг кудуп алгаш, холун суп алгаш, аарышкыны оожургадып турганын ол өөрүшкү-биле сактып чугаалаан. Оон холунда элээди

тээр, чаартыр дугайында хоорай чагыргазы болгаш тус черниң депутаттары оруктарны чаартыр, септээр деп бодалдыг бис. Ынчангаш ТР-ниң Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар В.Ховалыгдан ол дугайын диледивис. Соңгукчуларның дилеглериниң бирээзи күүсеттинер боор деп идегеп тур бис. Бо 6 дугаарлыг микрорайонда Шагаан-Арыг хоорайның чурттагы чонунуң барык чарты чурттап турар деп болур — деп чугаалады.

Шагаан-Арыг хоорайның оруктар айтырыын дарый шиитпирлээр даалганы В.Ховалыг Орук-тудуг яамызынга бергеш, орук кыдыын дургаар чырыкты болгаш херимни кылырын немээн.

СЕПТЕЛГЕ АЖЫЛДАРЫ КИДИН-ТҮЛҮК

Дараазында Шагаан-Арыг хоорайга июнь эгезинде болган күштүг шуургандан когараан эмнелгени барып көргөн. Эмнелгениң соңгаларының чамдызы бустугулап калганын көргөш, чүгле бузулган соңгаларны эвес, а эмнелгениң шупту соңгаларын амгы үениң пластик

соңгалары-биле солуп, чаартырын демдеглээн. Оон аңгыда, Улуг-Хем кожуунуң бичии уруглар чыдар эмнелгезиниң септелгезин бо чылдың август айда доозар даалганы ук ажилды хүлээнип алгаш кылып турар кол тудугжуга берген.

Оон ыңай Саяно-Шушенск кудумчунуң 11 дугаар бажыңыга база четкен. Бо бажыңның кырында чаглаа июнь эгезинде болган шуурганга долузу-биле когараан турган. Ол бүгүнү В.Ховалыг бажыңның кырынче боду үнүп, тудугжулар-биле чугаалажып, ажил-агының кандыг байдалда чоруп турарын көргөш, ук бажыңның чурттагычлары-биле база чугаалашкан.

Хей квартиралыг бажыңнар Шагаан-Арыг хоорайда ындыг-ла кончуг көвей эвес, ынчалза-даа ук бажыңнарның девискээрлери амгы үеде ыглаксанчыг байдалда дээрзин В.Ховалыг демдеглээн, ук девискээрлери чаагайжыдып, оруктарын дескилеп, бажыңнарның даштыкы байдалын сегеридип, капиталдыг септелге ажилдары чорудар даалганы берген. Кожуун болгаш көдээ суурлар чагыргаларына шупту айтырыгларны шиитпирлээри амыр эвес, ынчангаш

кылырынга чүү херегин, чарыгдалдарын санап үндүрер даалганы берген. Ол ажилды ТР-ниң Спорт, Тудуг болгаш коммунал ажил-агий, Чылыдылга болгаш энергетика яамылары база Улуг-Хем кожуун чагыргазы боттандыраар.

Чодураа суурнуң чагырга даргазының албан-хүлээлгезин күүседип турар Чинчи Тоорук спортзалга хамаарыштыр өөрүп четтиргенин илереткен:

— Аныяктарны кадык амыдыралче суртаалдаар, эвилелдээр дээш суурууска чаа спортзалды хереглеп турган бис. Суурда 160 ажыг уруг бар. Шупту идепкейли-биле кээп ойнаар дээрзинге идегеп тур бис. Чүге дээрге уруглар тудугнуң дооступ, ажылгалче кире бээрин четтикпейн манап турар. Бо демир каркастардан кылган спортзал дээрге Тывада бир-ле дугаар туттунган зал болуп турар. Чылыг азы соок болурун амдызында билбес бис. Ол дугайы бир кыш эрткен соонда билдине бээр боор. Сумувуста спортчу секциялар, бөлгүмнер ажылдап турар. Тудуг ажылы чоруп турда, чурттагыч чонувус арбаннар аайы-биле ээлчег езугаар тудугжуларны эртен, дүшпө, кезээ чөмгөрип турган. Биске улуг, чараш спорт залды тудуп бергени дээш, «Эзирлерниң уязы» губернатор төлөвилелинге, ук ажилды боттандырып турар даргаларывыска өөрүп четтиргени-висти чонувустуң мурнундан илереттис — деп чугаалады.

Аңаа улаштыр сумунуң көдээ культура одааның директору Вера Барырмаа немеде:

— Аныяктар-даа, школялар-даа школявыстың бичии спортзалынга белеткенип, ойнаар турган. Ол хирезинде республика чергелиг-даа, соңгаар хоорайларга-даа маргылдааларга ойнап турган уругларывыс бар. Шаандан тура-ла спортчу суур бис. РФ-тиң хүндүлүг башкызы Шаңнаа Дамар-оолдуң өөреткен ажы-төлү, өөреникчилери кожуунга-даа, республикага-даа эки ойнакчылар болуп чораан. Ол спортчуларны адаар болза дыка хей, төнчү чок деп болур. Суурда ниитизи-биле 870 хире чурттагыч бар. Аныяктарывыс черле уран чүүлге-даа, спортка-даа сонугалдыг. Зал чок турда алдар-аттыг спортчуларлыг турган улус, ам спортзал бар апарганда, спортчуларывыс мырыңай көвүдээр деп идегеп тур

шааның «дуржулгазындан» сорбу арткан. Төрээн школазынга сөөлгү чылдарда онзагай ескерлишкинер болбаанын ол көөрге, муңгаранчыг болганын школаның эт-севин чаартып, септелге ажылын чорударын өөрөдиге болгаш эртем сайыдынга дагып каанын ол бодунуң социал четкиде хууда арынында бижээн.

ХООРАЙНЫҢ ОРУКТАРЫ ЧААРТТЫНАР

Владислав Ховалыг Шагаан-Арыг хоорайга ажил-агийжы сургакчылаашкын үезинде ук хоорайның база бир чидиг айтыры — оруктарның амгы байдалын онзалап демдеглээн.

— Хоорайже халдып кирип ора, калбак орукту эскерген боор силер. Шынап-ла, ындыг улуг ажилдың маңаа ажы чүл? Хоорайже чаа орук-биле кирип халдып келгеш, улаштыр хоорай иштинге чер орукка халдыр-ла-дыр. Бо таварылгада шагаан-арыгжылар-биле бистиң бодалывыс дөмейлежи берди. Орукту кылып тура, акшаны бичии камнап алгаш, артыкталган акшаны хоорай иштинин оруктарынче чарыгдар дугайында ажилдың хүлээникчизи-биле дугуржуп алдывыс — деп, Владислав Ховалыг чугаалады.

Дээди Хуралдың депутады Эрес Хуурак:

— Чурттагыч чоннуң хей санныг дилеглерин хандыраы-биле Шагаан-Арыг хоорайның кудумчуларының оруун сеп-

республиканың яамыларынче чагыг-чагааларны чогуур үе-шаанда кирири чугула дээрзин В.Ховалыг демдеглээн.

Буддистиң хүрээниң болгаш православ бичии хүрээ тудуун база барып көргөн. Тудугларның кайызы-даа чоннуң өргүлгө салган акша-хөреңгизи-биле туттунуп турар. Буддистиң хүрээниң тудуун доозарынга ам-даа элээн хей акша-төгөрик херек. Ол айтыргыны тус черниң чагырга даргалары марафон болгаш буянныг ажил-херек кылыксаар чондан чыырын бодап турар. А православ хүрээниң доостурунга чедир хей эвес ажилдар арткан. Православ хүрээниң иштиги ажилдарын кылырынга херек материал-биле дузалаар дугайында бичии уруглар сады тудуп турар организация-биле ол-ла черинге Владислав Ховалыг дугуржуп каан.

Айдың ОНДАР.

Көдээ ажил-агый

АЖЫЛ-ИШЧИ ТЕС-ХЕМЧИЛЕР

МАЛ АЖЫЛЫН ҮНДЭС БИЛИР

Тес-Хем кожуунун көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Сайдаш Арапчинның дыңнадып турары-биле алырга, бо хүннерге чедир кожуунда 70 ажыг муң шээр болгаш 10 ажыг муң бода мал база чеди хире муң чылгы бактаап турар. Мал оолдаашкынының түңнелдери-биле 89 хуу анай-хураганнарны, 85 хуу бызаа, молдурганы база 80 хуу чаш кулуннарны камгалап алган.

Үндэс Чаңгы-оол.

Кожуунда аныак малчыннар база эвээш эвес. Оларның бирээзинге бо хүннерде Калдак-Хамар арттың кырында чайлаанче көжүп келген Үндэс Чаңгы-оолду хамаарыштырып болур. Кара чажында-ла мал аразынга өзүп келген аныак оол муң ажыг шээр малдыг, бир аскыр өөр чылгылыг болгаш 70 хире бода малдыг.

— 6-7 харлыг турумда, кырган-авам меңээ удавас школага барып өөренир сен, оглум — дээрге, — чок, кырган-авай, өөрөнмес мен, малчыннаарым ол-дур — деп харыылаарымга.

— Школага өөрөнмес болзуңа, мал-маганың канчап санаар сен, хой кадарып чорааш канчап номчуттунар сен, үжүк-бижик билбес кижиге — дээрге, бирги класска өөренип эгелзэн мен — деп, Үндэс сактып чугаалады.

“Бо чыл малчыннарга кончуг таарым-чалыг, хар чуга-даа болза, кыш чылыг болду. Хар улуг чылдарда хойжуларга база дыка берге болур. Чазын хар чедир эривейн дошталып, доңа бээрге, малдың даваннары тасталып эгелээр. Бода-даа, шээр-даа мал күш-деңгел база кирбес. Ылаңгыя хой оолдаашкыны аажок чымыштыг. Чаш анай, хураганы эмзирип турар үеде кажаа ишти арыг болгаш

курлаг болуру күзенчиг. Кажаа ишти өлшүк болза хураганнарның ишти аарып туруп бээр.

Бо чылын мал оолдаашкынының түңнелдери-биле 400 ажыг анай-хураганы, ол ышкаш 60 хире бызаа, молдурганы камгалап алдым. Эрткен чылын мал чеминге белеткеп алганым чүс алдан хире дүрүг сиген-биле кыштадымыс. Тыва чон черле ындыг болгай, малды тургуза азыравас. Хөй сиген каап берип өөредип алыр болза мал өдөктөн ыравас апаар болгаш амдажый бээр. Ынчангаш чүгле даң бажында бичии сиген каап бээр олла. Кежээ одардан келирге, тоттур ойттап алган малды чөмгерген ажыг чок.

Кыдыындан көөрге, бажын ажыр мал-маганныг, бай-шыдалдыг-даа болзумза,

дак-Хамар арттың кырында, чайлаамдан 50 хире км. ырак черде кыштаамга ажы-дып алыр болза эки. Ынчалза-даа хүннүң аай-дедир чоруп келир кывар-чаар материалдар чарыгдалын угбас мен — деп, аныак малчын демдегледим.

ЧЕДИ ХАНАЛЫГ ТОККУЛЧАК ӨГ

Тес-Хем кожуунун Дыттыг-Хем деп черде малчыннар Омак болгаш Анюта Балдыржаалар 70 хире бода мал болгаш 600 ажыг шээр малды өстүрүп турар болду.

— 2016 чылда мээң төрөл дунмам Адыя Роланд “Аныак өг-бүлөгө — кыштаг” губернатор төлөвилелинге киришкеш, 200 баш

налыг, арыг-силиг болгаш улуг, делгем токулчак ак өөнче кирип кээрине-ле, кончуг-даа шөвергин чараш кылдыр тыва угулзалар-биле каастаан база лак-биле будуп каан тыва аптаралар, сырып каан тыва ширтектер каракка дораан эскертинер.

Өгнүң эр ээзи Омак Балдыржаа кылбас-тутпас чүвези чок шөвер кижиге болду. Ол бодунуң оолдары-биле кады тыва өг ханалары, хараачаны кылып турар, бүгү республикада билдингир ус-шөверлерниң бирээзи. Ылаңгыя малчыннарның Наадым байырлалының үезинде тиккен өглер аразындан ооң кылган ажылдарын эскерип болур дээрзин өгнүң херээжен ээзи Анюта Балдыржаа чугаалады.

ТЕС-ХЕМНИҢ КЕЖЭЭ КЕРНИ

Мөңгүн-Тайга кожуундан Тес-Хемче кериннеп келген Чойгана Ак-оол база солун кижилерниң бирээзи. Өскөн-төрзөн кожуунундан бодунуң ада-иези Сергей болгаш Сайлык Чамдыннарны шээр мал өстүрери-биле чалап эккеп алырындан аңгыда, Мөңгүн-Тайга кожуунун чоргааралы болур 20 хире сарлык малдарны база көжүрүп эккелген.

Чойгана Ак-оол.

— Тес-Хемчилер эгезинде сарлык-тарны аажок сонуургаан. Канчаар кадарарыл, канчаар сүдүн саарыл, инек мал-биле демей боор аа? — дээш хөй-ле айтырыгларны салыр боор чорду. Эге дээрзине Мөңгүн-Тайганың дошкун

Анюта Балдыржаа.

эът, сүт болбаазырадып, ооң продукциязын садып-саарар хире арга-шинээм чок. Бир талазында, 60-70 хире инектерниң сүдүн хүннүң саар саанчылар база херек. Ийи талазында, оларның ажыл төлөвиринге акша-хөреңги база эргежок чугула апаар. Инек малдың эъдин садып-саарып эгелээр дээримге, амдызында бода малым баш саны эвээш болуп тур ийин. Өске талазында, эът продукциязын болбаазырадыр биче бүдүрүлгени Кал-

төрүүр хойларны хүлээп алган. Ажылчын-кежээ дунмам оол база керним уруг шээр малды өстүргөш, дараазында киржикчиге хүлээдип берипкен. Ам боттарының мал-маганын бистиң-биле кады демнежи өстүрүп, кадарып чоруурлары ол-дур — деп, аал-оранның хүндүлээчел херээжен ээзи Анюта Балдыржаа келген аалчыларга аяк-шайын кудуп сунуп тура, хөөрей-дир.

Малчыннарның 15 баштыг, чеди ха-

Айлаң Сырат.

агаар-бойдузунга өскөн сарлыктар Тес-Хемниң шала чымчак болгаш чылыг агаарына чаңчыгып чадап шаг болган. Оон бээр ам ийи чыл эрте берди. Изиг, чайгы хүннерде, сериин тайгаларже оъттап чоруй баар. Ооң-биле чергелештир бистиң бо Дыттыг-Хем бажында чайлаавыс кара суг кыдында болгаш аңаа база серииттенип өөрени бердилер — деп, Тес-Хемниң керни Чойгана Ак-оол мээң-биле чу-гаалажып олур, харыылады.

Аныяк малчыннар Омак болгаш Чойгана Ак-оолдар база «Кыштаг» губернатор төлөвилелиниң киржикчилери. Бо чылын июль эгезинде 200 төрүүр хойларны ук төлөвилелдин дараазында киржикчизи, кожуун төвү Самагалдайда чурттап олурар Со-нам Ынаалайга хүлээди бергеннер. Малчыннарның чайлаанда хой кыргылдазы колдуу доозулган. Ынчалза-даа хойжуларга эң-не хомуданчыг чүүл кыргаан дүктү дужаар черниң тывыпбас болуп турары.

— Хайыраан алдын өртөктүг дүк, сараатап каан сизген-биле бир демей, кажаа чанында анаа-ла овааланы берген чыдар-ла-дыр. Бо айтырыгны черле үзе шиитпирлээри чугула. Чи-жээлээрге, кожавыс Моол республикада шээр малдың кежи хамаанчок дую-ларынга чедир шуптузун ажыглаар. Черле чүнү-даа үндүр октавас — деп, аныяк малчын хомудалын илеретти.

ӨГБЕЛЕРНИҢ АЖЫЛ-ИЖИ

Тес-Хем кожуунуң көдээ ишчилери ада-өгбелериниң кылып чорааны уттундурган ажил-ижин база «диргизип» эгелзэн деп болур. Берт-Даг суурда Айлаң Сырат чиңгине тыва нацио-

нал хептерни даарап турар. Өг-бүлө шуптузу даараныр. Ачазы Откан-оол Сырат болгаш уруу Буяна Сырат база хептерни быжар, даараар. Шыва тоннар, хөректээштерни республиканың кайы-даа булуңнарындан улус чагыдып ап турар. Хеп даараар машиналарны Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызының шугуму-биле социал керээз езугаар 250 муң рубльди алгаш садып алганын биче бүдүрүлгениң кежигүнү Айлаң Сырат демдегледі.

Ак-Эрик суурнуң чурттакчызы Салим Сарыг 2018 чылда инек кежин болбаазырадып, чымчадып эттээр станокту чогаадып алган.

— Мындыг хевирлиг дериг-херекселди бир-ле дугаарында 2008 чылда Эрзин кожуунда чурттап чоруур честемден көрүп алган мен. Ол станокту долгандыр идип кылаштап тургаш алгы-кешти чымчадыр ууштаарга, кижы бажы дээскине бээр хевирлиг болурга, черле моон ескерттир кылып көрзе — деп бодаар турган мен. Оон каш чыл эрткенде бо төрзөн суурумга чедип келгеш, мындыг дериг-херекселди чогаадып кылып алдым — деп, Салим Сарыг бодунуң ажил-ижин таныштырды.

Тес-Хемниң база бир шевер кижилериниң хөмден кылганы чулар-чүген, сыдым, төрөпчи, колун болгаш чонак дээш аъттың дериг-херекселдерин республиканың аңгы-аңгы кожуун, сумуларындан чылгычылар болгаш малчыннар чагыдып ап турар. Салим Сарыг чоокку үеде биче бүдүрүлгө ажыдып алыр сорулгалыг. Амдыызында ооң чүгле оран-савазын тудуп алган, бо чылын ажыгалап кириерин шиитпирлээн.

Мерген ОНДАР.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруктары.

Салим Сарыг.

Күш-ажылдың кижизи

УДУРТУКЧУ, САЛЫМ-ЧАЯАНЫҢ ЭМЧИ

Дугаар-оол Хертек Тыва автономнуң областың Бай-Тайга кожуунуң Шуй сумузуна төрүттүнгөн. Үе-шагның оккуру дег бичии оолчугаш ортумак билигнин шынзылганын тергийн демдектер-биле дооскаш, Кызылдың эмчи училищезинге өөрөнгөн. Ооң ажилчын намдары кыдыг кызыгаар, ырак-узак аргыжылгазы берге Мөңгүн-Тайга кожуунуң эмнелгезинге фельдшер болуп ажилдап эгелзэн. Оон улаштыр Томск хоорайда күрүнениң эмчи институтунга өөрөнгештиң 1978-1979 чылдарда Красноярск хоорайның 3 дугаар эмнелгезинге интерн-эмчи болуп ажилдааш, тергийн деп демдектерлиг эмчи мергежилдин дипломун холга тудуп, Гиппократтың даңгыраан хүлээнген. Институт соонда эмчилерниң үлелгези езугаар база-ла Мөңгүн-Тайга кожуунга кезер эмчилеп, улуг эмчи болуп ажилдап эгелзэн.

Аныяк эмчинин бодунуң амыдыралга чүткүлдүү, кызымак чоруу ону бедиктерже чалгынналдырып, дээди чадаже депширинге идигни берген. 1984-1986 чылдарда Москва хоорайның Ленин орденниг дугаары ийи эмчи институтунга клиниктиг ординатураны өөренип, «Кадык камгалалын организастаары» деп мергежилди дооскаш, төрзөн Тывазына кээп, төлөпиги эмчи, удуртукчу болуп ажилдап чоруур.

Дугаар-оол Шожал-Даржааевич Мөңгүн-Тайга, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик кожууннарда аңгы-аңгы чылдарда улуг эмчи болуп удуртуп, Бай-Тайга кожуунуң чагыргазының даргазына ийи удаа соңгуттурган, Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлдээзиниң чиңгине сайыдынга, Тыва Чазактың социал-политиктиг эргелелдин даргазынга база Тыва Республиканың кадык-камгалал шугумунга күрүнениң болгаш Чазактың янзы-бүрү удуртук ажилдарына хей чылдар дургузунда эки үре-түңнелдиг ажилдап келген.

Д. Хертектиң удуртуп башкарып чораан коллективтери чаашкын соонда частып үнгөн чечектер дег, сайзырап, эки көргүзүлгөни кыска үе дургузунда чедип алыры кайгамчык. Чыл түңнелдери-биле «Тергийн кожуун эмнелгези» деп шаңналга-даа чедип турган үлөригвис бар.

Хоочун билигилг удуртукчу кол кичээнегйни коллективке ажилдаар эпиги байдалды тургузуп, ооң өззз болур материал-техниктиг баазазын быжыглап, эртемниг эмчилер-биле хандырылганы бедик деңгелге тургузуп шыдаары, бодунуң хамаарылгалыг Кадык камгалал яамызының удуртукчызы Дугаар-оол Шожал-Даржааевичини үениң аайы-биле бергедешкен эмнелгелерже чорудуп турган. Чөөн-Хемчик кожуун эмнелгезин 3 чыл дургузунда бут кырынга тургузуп, ырак сумузу Элдиг-Хемге ФАП тудуун кыска үеде чараш, эпиги кылдыр туттуруп каанын чөөн-хемчикчилер ам-даа чугаалап чоруур. Ам бо чылын ырак-узак Тоолалыгга ФАП тудары көрдүнгөн. Коллегаларының аразында «антикризисный менеджер» диртип турары чөптүг-даа боор. Сан-төгерикке, өре-шире дүжүп, үндүрүлгөргө туттуруп бергедежи берген үеде-ле Мөңгүн-Тайга кожуунуң эмчи ажилдакчылары Дугаар-оол Шожал-Даржааевичини сактып, катап ажилдап кээрин үстүндө яамыдан дилеп-ле эгелзээр бис. Эмчивисти 4 дугаар катап ажилдадырын дилээривиске база катап келгени бо.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп эмнелгезинге чаа немелде тудуларны тудуп ажилдаарына таарымчалыг эпиги байдалды тургусканы кончуг өөрүнчүг деп, кады ажилдап турар эмчилери чугаалаарлар. Ол дээрже 2 каа эмнелгеде немелде туттунган божудулга салбыры, бичии уругларның чыдып эмнедир салбырынга немелде тудугну ында бо хүннерде УЗИ, кеш аарыгларының эмчилери дээштиң оон-даа уламчылап болур. Ол бүгү тудулар санитар-эпидемиологтук байдалдың шупту негелделеринге дүүштүр шөлүнүң хемчээли, чырык, чылыг туттунганы кол болуп турар. Эмнелгени үениң негелдезинге дүжүп турар кылдыр, дериг-херекселдер-биле ажилдың бедик көргүзүлгөргө чедип алырына улуг идигни тургускан. Чоокта чаа эмнелгениң

бүрүткелинде эмчилериниң чурттаар бажынарына ниити чунар-бажың тудуп бергеннер. Амыдыраарының эпиги байдалын тургузуп бергенинге эмчилер канчаар-даа аажок өөрзэннер.

Дугаар-оол Шожал-Даржааевичиниң билдигил удуртукчызы-биле Бай-Тайганың, Мөңгүн-Тайганың төп эмнелгелери (1979-1984, 2009-2015) база Чөөн-Хемчиктин төп эмнелгези (2015-2018), амгы үеде Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп эмнелгезиниң экономиктиг болгаш акша-хөреңгиниң нарын-берге байдалын быжыг тудуп, дуржулганы байлак удуртукчувус кризистин кол сорулгаларын деңизигүрлөп тургаш, аар-берге аспактан адырып, эки деңгелдерге көдүргөн.

Д. Хертек — дээди категорияның эмчизи, хоочун билдигил удуртукчувус. Ол чүгле кадык камгалал шугумунуң эвес, а кожуунуң хөй-ниитижизи, акша-төгери, экономика, көдээ ажил-агый база кожуунуң корум-чурум үрзэшкенинниң баш бурунгаар болдурбас талазы-биле ажилдарына идепкейлиг киржикчилериниң одуруунда чоруп турары кайгамчык.

Эки үре-түңнелдиг ажилдары дээш чаңгыс удаа эвес шаңнал-макталдарның эдилекчизи. «Тергийн удуртукчу» деп шаңналдарны Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик кожууннарда удаа-дараа чедиишкенин чаалап алган.

2013-2014 чылдарның түңнелдери-биле Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп эмнелгези, а 2015-2016 чылдарда Чөөн-Хемчиктин төп эмнелгезиниң коллективтери республикага тергийн эки көргүзүлгөргө чедиишкенин болганы удуртукчувустуң байлак дуржулганын шынзыдып бадыткаан. Ол чүгле эмнелгениң эвес, кожуунуң идепкейжизи, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик кожууннарның хурал депутадына база ажилдаан. Ооң удурткан коллективтери кожуун чергелиг спортчу, культура-массалыг ажилдарына киришкеш, доктаамал шаңналдыг черлерни чаалап, тергийннерниң одуруунче кирип чоруур.

Хоочун удуртукчувусту чүгле коллективинде эвес, кожуунда, харын-даа республиканың чоңу хүндүлөп үнелээр. Хей чылдарда үре-түңнелдиг ажилдары дээш эмчи удуртукчувусту Тыва Чазак үнелзэн. Хей санныг хөрек демдектериниң эдилекчизи болганына чоргаарланып чоруур бис. 2012 чылда «Россияның тергийн эмчилери» деп номга ады кири бижиттингени анаа эвес. Дээди Хуралдың, Чазак Баштыңының Хүндүлел бижиктери, Гиппократтың адын эдилзэн орденниң кавалери. «Россия Федерациязының кадык камгалалының тергийн» деп хөрек демдээниң эдилекчизи, «Тыва Республиканың кадык-камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, бедик үнелелди кызымак, шудургу, туруштуг чаалап алганы коллективти улам хей-аът кирип турары улуг чоргаарал.

«Эки кылган ажил, элп читпес алдар» деп тыва улустуң үлегер чугаазы, бистиң эмчивиске, Хертек Дугаар-оол Шожал-Даржааевичиге кончуг-ла таарышкан-дыр. Эмчивиске ам-даа ажил-агыйына чедиишкенин, ал бодунга быжыг кадыкшылды, узун назынны күзээлиңер!

Римма КЫЗЫЛ-ООЛ, хоочун эмчи сестразы.

Культура

Тыва хөгжүм херекселдери тыва чоннуң культуразының база бир кезээ болур. Кандыг-даа чоннуң хөгжүм херекселдеринин тывылганы амыдырал-биле сырый харылзаалыг. Тыва хөгжүм херекселдерин салгалдан салгалче дамчыдып келген өгбелеривиске өөрүп четтирбестин аргазы чок.

Ол ышкаш амгы үеде хөгжүм херекселдерин бодунуң холу-биле кылып, хөгжүмчүлеривиске ууттунмас дузаны кадып чоруур кижилеривис бар болганы өөрүнчүг. Оларның бирээзинге Артыш Борбак-оолович Монгуш хамааржыр. Ол амгы үеде Тыва улустуң ёзу-чаңчылдарының, аас чогаал болгаш ус-шеверлер төвүнүң мастерскаясында Улусчу культура болгаш каасталга, эт-херексел кылыр уран чүүлдүң тускай эртемниг ус-шевери болуп ажилдап чоруур.

Ол Кызылдың уран чүүл училищезинге чурук салбырынга 2004-2009 чылдарда өөрөнгөш, Тыва культура төвүнге ажилдай берген. 2017 чылда Тываның күрүне университетинин төөгү факультетинин Улусчу уран чүүл культуразын дооскан.

БОЙДУСТАН ЧАЯАТТЫНГАН УС-ШЕВЕР

Артыш хензиг чажындан ачазының кылган-туткан ажилдарын шуптузун кылып, дузалажып чорааш өзүп келген. Моон алгаш көөрге бистиң өгбелеривис ажы-төлүн чажындан күш-ажылга кижизидип, ада-даа, ие-даа кижиге огулун-кызын ала-чайгаар-ла улусчу чаңчылдарга өөредип, боттарының дуржулганын, билиин ажы-төлүңгө дамчыдып чораан. Ачазы Борбак-оол Дойлупович Монгушту ол амыдырал оруунче эдерткен башкызы

деп санаар: "Миннип кээримге-ле ачамны эдериң, чудук чонуп, бир-ле чүүлдү кылып чоруур кижиге болдум. Балды сыптап, кымчы, чулар-чүгөн, эзер септеп дээн хевирлиг ажилдарны өөренип алырын амыдырал негеп келир. Бүдүн херекселдерини, материалдарны үрөп-даа турган үелер бар. Ынчалдыр-ла чазар-тудар ажилдарга сонугурагалым оттуп келген".

Ол бүгүнү эр кижиге бүрүзү билир болуп ужурулг. Көдээ аалда өзүп олурар

оол-даа, кыс-даа уруг шак-ла ындыг амыдыралдың школазын эртер апаар. А оларның башкылары кымнарыл дизе, ада-иези болуп кээр. Өөренип алырын албадап-даа турбаан, ала-чайгаар-ла ажил-ишчи ада-иезин көргөш, өттүнүп чораан. Кызылдың уран чүүл колледжизи аажок улуг эртем-билигин алган уям ол деп ол санаар. Артыш бодунуң дугайында: "Ус-шевер болганым дээрге ада-иемниң кижизидилгези, өөредилге черлеринин берген билиглери болгаш ала-чайгаар-ла келген бойдустан белээдир" – деп, ол чугаалаар. Бичиизинде ча, рогатка, ойнаар машиналар чазап чораанын ол үениң кижилери сактыр-ла боор. Ол база анаа-ла оюн эвес, амыдыралдың дүлгүрү деп санап болур.

Артыш Монгуш тыва хөгжүм херекселдерин, чонар-даштан кылыгларны чазап, Сибирь федералдыг округтарга, регионалдыг, делегей чергелиг мөөрейлерге, фестивальдарга доктаамал кижип, хөй-хөй шаңналдыг черлерни эккеп чоруур Тываның аныяк ус-шевер оглу. Культура яамызының Хүндүлел бижии-биле эң эки хөгжүм херекселдери кылып чоруур дээш шаңнаткан. Чоокта чаа болуп эрткен "Уран балды" дээн ышкаш республика чергелиг мөөрейлерниң доктаамал кижикчизи, шаңналдыг черлерниң эдилекчизи.

– Чагылар хүлээп турар силер бе?

– Чоннуң чагыларын хүлээп, кылып турар бис. Интернет четкизинге кандыг-бир кылган солун ажылывысты салып-тарывыска, чон сонугурап, чагыларны кирип турар. Оон аңгыда боттарының

хереглээни ча, эзер, деспи, хөгжүм херекселдери дээш оон-даа өске чүүлдерни чагырга кылып берип турар бис.

"Чазаныры дээрге салым-чаяан болур, ынчалза-даа күштүг күзөл база улуг рольду ойнаар. Кежээ, дыңнангыр, быжыг туруштуг, эчизинге чедир өөренип алып дээш кызар-ла болза, өөренип ап болур. Школага чурук кичээлдеринче, тускай бөлгүмнерже барып тургаш, биске келгеш өөренип ап турар улус бар. Бойдустан ус-шевер кижиге алызы барып "Чоннуң ус-шевери" деп атка келир, бир эвес бо мергежилди боду чедип алган кижиге болза "Алдарлыг ус-шевер" болур" – дээрзин ол тайылбырлады.

– Ус-шеверлерниң сайзыралының дугайында кандыг бодалдыг силер?

– Тыва хөгжүм херекселдери кылып "Ус-шеверлер эвилели" бар-даа болза, ажилдавын турар. Ону удуртуру-биле каш-даа даргалар солукшан. Ону ажилдадыр болза кончуг эки. Кожууннарга тыва хөгжүм херекселдерин кылып, суртаал ажилдарын чорудары күзөңгич. Ылаштан скульптуралар чазап кылып федерацияны ажыдып ап болур. Улуг мөөрейлерде кижип чоруур 20-30 хире чазаныр оолдарны чыып алгаш, бир турбазаны каастаары-биле фестиваль, мөөрейлерни эрттирип болур. Федерация таварыштыр регионалдыг болгаш делегей чергелиг фестивальдарже чоруп, Кыдат, Ортаа Азия чурттары, Германия, Европа чурттарынче безин барып болур.

Өске регионнарда ус-шеверлерниң ажилдаар оран-савазын кылып берип, оларга безин үндүрүп төлөтпейн, электри чырының өрттүн күрүне төлөп берип турар. Ол боду чагылар хүлээп ажилдап ап турар. Регионга эки чүүлү оң адын камгалап, өске чурттарже делгелгелерге кижип турар. Биске база ындыг болган болза деп күзээр-дир мен.

Ус-шеверлерни чыып, боттарының болгаш регионнар аразына арга-дуржулга солчур, билиин бедидер хемчеглерни эрттирип, оран-сава, дериг-херекселдер айтырынын шиитпирлесе эки. Школа программасынче өгбелеривистин ёзу-чаңчылдарын кирип, ону чидирбейн, сайзырадып-ла турар болза амыдырал уламчылап бар-ла чыдар. Илбек, чулар-чүгөн, эзер дээш тыва кижиниң эдилелдерин кылып өөредир болза эки. Ону эдербес болза, тывазы, орузу-даа билдинмес, дазылы чок кижилер үнер.

Чагы кирикчилери өскээртен келир аалчыларга белек-селек чагыры-биле 1 чыл бурунгаар дугуржуп алып ужурулг. Бир ай иштинде мастер кижиге сеткилинден ажилдаар үези чок болур. Чагылар көүдөй бээрге, чанмайн, уйгу-дыш чок, аш-чем чивейн, мастерскаяга чурттай бээр үелер турар. Ынчангаш чогаадыкчы кижиге хостуг ажилдаар болза эки. Баш бурунгаар узун хуусаа бар болза, хүн чурумун тургускаш, ажылын шынарлыг кылдыр кылып каар.

Төлөптүг даңгынананы шилиир

Кызыл хоорайга ТАР-ның 100 чылынга тураскааткан Национал мөөрейге кижир дээн чараш кыстарның шилилгези болуп эрткен. Кастингиниң шииткекчилери "СылдысТАР" продюсерлер төвүнүң удуртукчузу Аржаана Сүктер, Тываның уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы, Тываның Национал театрының режиссеру Сюзанна Ооржак, Тываның уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы, хореограф Алена Донгур-оол, Тываның алдарлыг артизи Ишкин оглу, стилист, дизайнер Марсель Эльдар Аныяктар ордузунга мөөрейниң кордакчылары-биле ужурашкан.

Мөөрейге кижир күзөлдүг кыстарның хөй кезии бедик дурт-сыны-биле болгаш модельдиг хемчээлдерин-биле ылгалбас. Ынчалза-даа мөөрейниң кижикчилерин шилиринге ол чугула эвес деп санаар. Мөөрейниң удуртукчузу Аржаана Сүктерниң чугаалап турары-биле алырга, анаа ындыг чараш кыстар мөөрейинге ышкаш, мага-бот талазы-биле тергидел чаалап алырынче "даңгыналар" далашпас. Тываның кол чарашпайы республиканың арнын тудуп шыдаптар – идепкейлиг, салган сорулгазын чедип ап шыдаптар, эртем-билиглиг, өгбелеринин салгалдан салгалче дамчып келген ёзу-чаңчылдарын болгаш бодунуң чонунуң төөгүзүн ханы хүндүлээр, национал ёзу-чаңчылдарга кижизиттинген уруг болуп ужурулг. Ынчангаш бо мөөрейге өске хемчеглерге ышкаш сугга эштир хептиг кылаштары албан эвес.

Жюриның шиитпирин-биле 30 кижикчиден 21 уругну шилип алган. Оларның аразындан кайы-бирээзи "Тыва Республиканың даңгыназы" деп үнелиг аттын база 250 муң рубль түңнүг шаңналдың эдилекчизи болур.

Мөөрей кижикчилеринин мурнунда барык 50 аңгы кичээлдерлиг, өөредиглиг программалардан бүткен амыр эвес үе манап турар. Бир ай дургузунда уруглар актёр мергежилинин, стилинниң болгаш өске-даа өөредиглиг кичээлдеринин специалистерин-биле ажилдаар. Оон аңгыда, бо уруглар дүрген дуза чедиреринин, мөөрейниң

иштинде бодунуң ажилдап кылганы социал төлевилелин таныштырарына ажыктыг төлевилел ажил-агыының арга-мергежилдин шигээдип алырлар. Бо мөөрейниң база бир онзагайы – малчын турлагга баргаш, көдээ ажил-ишке бодунуң арга-мергежилдин көргүзери болур. Ниитизи-биле "Даңгына – 2021" деп аттын кордакчыларын тирилге чокка-ла келир үеде ажыктыг болуп билиглер манап турар. Оон аңгыда бо ай дургузунда оларга Тываның кол стилистери мөөрейниң программасынга кедер национал хептерни халас даарап бээр.

Арынны Чыжыргана СААЯ белеткээн.

Тыва Революсчу Армияның төөгүзүнде база бир солун кижилерниң бирээзи Семен Данилович Шома. Ол 1903 чылда Чадаана хоорайның чоогунда Кара-Дыт деп черге төрүттүнген.

Шома дээрге тыва эвес ат болуп турар. Семен деп атты шору апаргаш эдилеп эгелээн. Тывалар Сема деп сөстү Шема деп адаар турганнар. Ынчангаш ла боор Шома деп фамилиялыг болу берген кижидир ийин. Шома эр, кыс ийи дунмалыг чораан. Олары сөөлүндө барып ийилээн Тывага алдар-аттыг улус болган. Бирээзи Василий Данилович – билдингир чолаачы, а Зоя Даниловна – РСФСР-ниң алдарлыг башкызы, Тывага эң баштайгы башкыларның бирээзи.

1925 чылда бичии Шома таварылга болуп Улусчу Революсчу Шеригниң дайынчызы апарган. Ынчан бир хөреңгитен байның огулун шеригке алып дээрге, эт-хөреңгизин чидиреринден корткаш, бодунун орнунга хөлечин чорудупкан чүве-дир. Ынчалдыр-ла хөлечик Шома шериг албан-хүлээлгезин эрттирип чораш, 1942 чылда ТАР Президиумунун Биче Хуралының Айыткалы-биле генерал-майор атты алган.

ЭН БАШТАЙГЫ ТЫВА ГЕНЕРАЛ

Семен Данилович Шома – эң баштайгы тыва генерал. Ол үеде эң-не бедик атты 3 кижиге алган. Оларның бирээзи Семен Шома болган. Ол ТАР-ның «Кызыл Сылдыс» ордени-биле ийи катап шаңнаткан. Оон өске-даа медальдары көвей.

Шома дайынчы топография кичээлинге өөредилге номун тыва дылга бижээн. Т. Кечилоол, М. Байыскалан, Т. Пиченоол, С. Бүрзеккей, К. Идам дээш Семен Шоманың өөрөткени дыка хей кадрлар тыва эки турачылар болуп дайынчы аъттаныпкаш, төрөөн чери дээш дайынчылар-биле чаныш-сыныш чокка тулчуп чораан.

1940 чылдың февраль 22-де ТАР-ның Биче Хуралының доктаалы-биле Тывага Иштики херектер яамызы тургустунган. Яамының эң бир дугаар сайыды Гессен Шома апарган. Ол 1943 чылга чедир сайыттың албан-хүлээлгезин күүсеткен.

Совет Эвилелиниң үезинде өөренип тургаш, өске даштыкы студентилер дег, Гессен Бо-

рисович деп шолалыг турган. Калинин, Краснодар, Тамбов хоорайларга шериг-кавалерийжи школаны, К. Ворошилов аттыг Дээди шериг академиязын Гессен Шома дооскан.

Шома тыва, моол, кыдат, орус, хакас дылдарга хостуг чугаалаар турган. Оозун бодаарга, өске дылдар өөрениринге аажок сундулуг кижиге. Кандыг-даа үеде ол аажок хөглүг, оюн-баштак чаңныг кижиге чораан. Ону бөдүүн солдаттардан эгелээш офицерлерге чедир хүндүлээр турган. Хостуг үезинде аңаарыңа ынак чораан. Ол үеде дидим чүрекир, часпас адар кижиге дег ат-сураа үнүп турган. Шома шынап-ла халып бар чораан аңы безин часпайн адыттар чораан.

Ынчангы үеде көскү күрүне ажилдакчызы чораан Арташ Монгуш Баян-оолович Шоманың дугайында мынчаар сактып чугаалап чораан: «...Бистиң өөвүске Кызылдан бир дыка шевергин, чурумнуг, сонурганчыг, шериг хептиг кижиге келген. Шинельдиг, бажында шлем

дыксап-даа шаг болган. Ол-ла чылын Красноярск хоорайга дайын шөлүнчө чорудар дээш чыг-дынган дивизияның командири кылдыр, Чингине штабтың даргазы Шапошниковтун сүмелээни-биле Семен Шоманы томуйлаар дээрге, Тываның удуртукчулары, оон өске аңаа тааржы берги дег мергежилдиг кижиге чок турда-ла, шаптыктап каан.

«Шома – эң баштайгы тыва генерал-майор (ынчангы үениң чаңгыс генерал-майору) дыка хей чылдар иштинде ажилдаан, өөрөнгөн, чурттуң дайынчы күжүн быжыглаан. Ынчалза-даа хенертен шериг ажил-херектерден ону үндүрүпкен. Шома моральдыг когаралга таварышканынның бирээзи. Үнелиг кижизин кадагалап шыдавайн барган» деп, Тыва АССР-ниң милициязының комиссары чораан М. Арташ бодунун сактышкынында бижээн. (Алдан-Маадыр аттыг Национал музейниң фондузундан алган).

1950 чылдарда ону шериг албан-хүлээлгелеринден хос-

оң дугайын уткан болган – деп, Зелим-хан тайылбырлаан.

Шома өөнүн ишти Варвара Константиновна-биле кады ийи кыстыг чорааннар. Валентиназы 1938 чылда, Алпазы 1944 чылда төрүттүнгөн. Чаңгыс огулунун адын Зелим-Хан дээр. Ол 1932 чылда төрүттүнгөн.

Эрткен үениң төөгүзүн билип алырыңа ол үениң маадырларының салым-чолун коптарары чугула рольду ойнап турар. Баштайгы тыва генерал Шоманың намдарындан алгаш көөрге, Тыва Арат Республика тургустунуп турар үеде солун болгаш нарын, берге үелерни тыва чонувус чурттап эрткен. Тыва Арат Республиканың тургустунарынга генерал Гессен Шома улуг үлүг-хуузу кириген кижилерниң бирээзи. Ол үениң политика талазы-биле база бир тускай мергежилдиг күрүне ажилдакчыларының бирээзи.

Кандыг-даа күрүнениң төөгүзү өг-бүлө бүрүзүнүн төөгүзүндөн эгелээр. Тыва Арат Республиканың тургустунгандан бээр 100 чыл оюн демдегледип турар бис. «Шын» солунунун редакциязынга баштайгы тыва генерал Семен Шоманың салгакчызы чээни болур Тамара Горина (Салогова) келгеш күзелин илеретти:

– Оон мурнунда бир-ле хей ниити организациязы Шома даайымның чевээн аштап, арыглап турган чүве ийин. Бистиң салгалывыстан улуг улустан часкаан артым. Мээң назы-харым улгаткан. Удавас 70 харлаар мен. Шыдаар шаам-биле даайымның чевээнге бодум барып, чыгы берген бокту аштап, арыглап каар турган кижиге мен. Көөрге аныаксыг, күш-шыдалдыг-даа ышкаш болзумза, назы-харым улгады берген кижиге мен. Мээң ажы-төлүм шупту соңгаар улуг хоорайларда чурттап чоруур. Бочазын Төрелдер хүнүнде чеде бээримге, ТАР-ның тургустунарынга улуг үлүг-хуузу кириштирген, эң бир дугаар тыва генерал кижиниң чевээниң кырын бок шыва алы берген болду. Ажыы-биле чугаалаарга, бок төгөр чер кылып каан дег чорду. Ылаңгыя бо чылын ТАР-ның 100 чылдаан оюн демдегледип турар чылывыс-тыр. Ынчангаш мээң дилээрим болза, чүгле мээңдаайым Шоманың эвес, а өске-даа ТАР-ның тургустунарынга улуг үлүг-хуузу кириштирип чораан, билдингир кижилеривисти хүндүлөп, оларның чевеглерин аштап, арыглап каап турган болзувуса. Чүге дээрге, 1977 чылда күрүне камгалалынче кирген ышкыжыл. Ам күрүне камгалалында чевеглерни күрүне чүге кичээнгейге, хайгааралга албайн турар ирги? – деп айттырды.

Шынап-ла, Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 100 чыл оюн демдегледип турар-дыр бис. А оң тургустунарынга ажыг дерин төп чораан, хүндүткелдиг өгбелеривистиң чевеглерин кымнар хайгаараар ирги?

Айдың ОНДАР.
Чуруктарны маадырның архивинден алган.

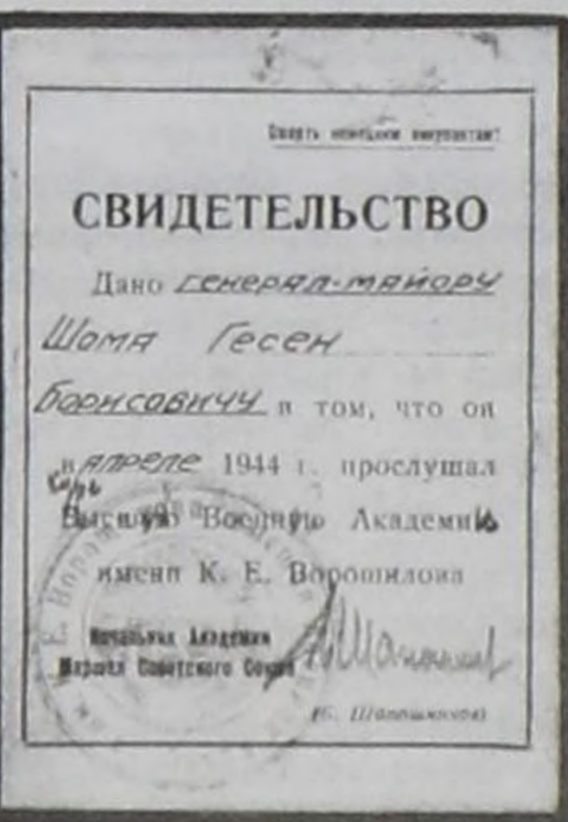
бөрттүг, кылагар кара сапогтар кеткен кижиге чүве. Эктинде астып алган ланчыы боозу болгаш селемези кылаңайнып турар. Ол бүгү доозазы оон ат-алдарлыын, хүндүткелдин көргүзүп турган. Ынчан чаа-ла 13-14 харлыг турган мен. Шома аът кырынга туруп алгаш, циркте жонглер дег чыдазы-биле салбактарны үзе шаап турган чүве» (Алдан-Маадыр аттыг Национал музейниң фондузундан алган).

Чадаанадан кавалерист Макаш Аскировтун сактышкынындан база солдаттарның Шомага кандыг хамаарылгалыг чораанын билеп ал болур бис: «Адар-боо-лаарыңа дыка идепкейлиг генерал чораан. Солдаттарның идик-дуюун, кедер хевиниң, ижер-чиер чеминиң, таакпызының бар-чогун сонурган айтырар, сагыш-човаачал, кижизиге дарга. Бис, солдаттар болгаш офицерлер, оон дужаалдарын албан күүседир турдувус» (Алдан-Маадыр аттыг Национал музейниң фондузундан алган).

Семен Шоманың допчу-намдарында тайылбырлаары берге үзүндүлөр бар. 1937-1938 чылда ону кулавырга турган деп учет карточказында демдеглээн. Шынында ону ТАР-ның прокурору кылдыр томуйлаан турган. Ол ажылга Шома чүгле дөрт ай ажилдаан. Ону 1943 чылда бүдүн чуртка болуп турган репрессиялар дээш бурууда-

таза-даа ол аңгы-аңгы күрүне албан черлеринге удуртукчу болуп, төрөөн чери дээш ажилдап чораан. Чуртталгазының сөөлү чылдарында «Чедер» курортунун директору турган. 1962 чылдың июнь 14-те генерал-майор Семен Шома аар аарыгдан аарааш, хенертен амы-тынындан чарылган. Ону эрги хөөрлерге орнуштуткан турган. Семен Данилович Шоманың Тыва Арат Республиканың тургустунарынга болгаш сайзыралыңа кириген үлүг-хуузу уттундурган. Чүгле 1977 чылда оон чевээн күрүне хайгааралынче кириген. 1984 чылда Семен Шоманың чевээн чаа хөөрлерге көжүргөн.

Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг Национал музейинде ТАР-ның төөгүзүнүн залында баштайгы тыва генерал-майор Семен Шоманың генерал хевин, бөргүн, кавалерийжи шашказын, селемези шыгжаан. 1984 чылда оон огул Зелим-хан Тываның Алдан-Маадыр аттыг музейинге дамчыдып берген. Ачазының шаңнал-макталдарын, хүндүлүг бижикирин, документилен тыва музейге арттырып каарын дилээрге-даа, Зелим-хан Москваның Күрүнениң төөгү музейинге делгээри-биле чоруткан. 80 чылдарда Тываның шериг комиссариатында ачазының дугайында чүнү-даа билбес,

Восстановлено по личному делу
С.Д. ШОМА
27 февраля 1984 г.
г. Кызыл

СПРАВКА

Дана тов.ШОМА ЗЕЛИМ-ХАН СЕМЕНОВИЧУ в том, что могила его отца первого тувинца генерала-майора, министра военных дел ТНР ШОМА СЕМЕНА ДАНИЛОВИЧА постановлением Совета Министров Тувинской АССР от 5 апреля 1977 года за № 152 взята на государственную охрану.

Т.Ч.Норбу

«ШЫННЫҢ» почтазындан

АМЫДЫРАЛДЫҢ ОРУУ

Россияның, ооң иштинде бистиң Тыва Республиканың эң кыдыг кызыгаар черинде, Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүрен, Кызыл-Хая деп суурлары бар. Ол суурнуң мурнуу-чөөн чүгүндө Моол Арат Республика биле автоорук шуут-ла кожа кызыгаарны аңгылап каан, кызыгаар чагылары болгаш чер чери-биле кызыгаарны дургаар шөйүп каан тенниг сывырындакта кажалай кылган, ооң артында дораан-на Моолдун чери, Россияның — Тываның эң кыдыгы кызыгаары ол. А соңгу барыын чүкте Даг-Алтайның Кош-Агач району-биле кожа чыдар. Кызыл-Хая, Мөген-Бүренден Тываның төвү Кызыл хоорайга чедир 590-600 км база Кош-Агачыга чедир 130 км.

Бир звес Кош-Агачыдан Даглыг Алтайга чедер болза 400 км., а Новосибирск чедер болза 808 км.

Кызыл-Хая — Кызыл — Абакан — Новосибирск чедер болза чаңгыс талазы 2000 км. чедер бээр, азы Кызыл-Хая — Кызыл — Абакан болза чаңгыс талазы 1200 км. чедип турар.

Мөген-Бүренниң чонунуң ижи-чип турар чеми чүгле эът, сүттен аңгыда шупту

амыдыралдың эң чугула херек чүүлдерин далган, тараа, ногаа-чимис аймаан, мал чемин, тудуг материалдарын Кызыл — Абакан — Красноярскиден, Новосибирскиден коргунчуг улуг чарыгдалдарны үндүрүп тургаш сөөртүрү ажил-агыга болгаш аай-дедир бараан сөөртүп, чонну хандырып турар саарлыкчыларга улуг чарыгдалдарны үндүрүп турар. База ол ышкаш Даг-Алтайның бодунга, Барнаулга, Бийскиге, Новосибирскиге бистиң Кызыл-Хаяның оруу чеж-даа берге болза, хей аныктар берге оруктап чорааш, эртем-билигни чедип ап турлар. Ынаар хоорайларда өөренип турар уругларынга деткимче, дуза көргүзеринге дыка эптиг байдалды ада-иелерге тургузар ужурлуг.

Ажыы-биле чугаалаарга Алтай оруу чүгле бистиң Мөңгүн-Тайга чонунуң звес, кожа чыдар Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарның чонунуң аргыжылгазынга тааржыр, амыдыралдың оруу болур деп чүвени бистиң чазаавыс деткээш, акша-көпеектин чарыгдалын санааш, 3 чыл бурунгаар көргөш, төлөвилел сметадын дооскан. Бо чылдың

майдан эгелеп 11 км оруктуң тудуун, 3 көвүрүгнү кылып эгелээр деп медээге чон дыка амырап, ам-на эки чүвени көөр-дүр бис деп өөрүп турган.

Ам бо хуннерде июнь 1-ден эгелеп бистиң чаңгыс чер-чурттууус, Россияның Маадыры, Россияның камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунуң ачызында 4 хире шериг, күчүлүг техникалары-биле чедер берген 3-көвүрүгнүң тудуун дыка эки эгелей берген.

Хүндүлүг сайыдывыс Сергей Күжүгетовиче чон өөрүп мөгейип турар.

Амыдыралдың бо оруун оода 11 километрнүң тудуун эгелээр болза деп турувуста, акшазы чок дей берген дээш орук тудуу эгелевейн барган. Ынчангаш, ол орукту манаан чоннуң идегели оскундурган.

Бир звес ол орукту кылыптар болза, Алтай таварыштыр ГАЗ, электри энергиязы, интернет, шупту кирип келир. Ам бо хунде бистиң суурда интернет чок, чоннуң одаар оду тал, кажадан коптарган көржөң. Чадаанадан хөмүр келирге 1 тоннада 6000 рубль чедип турар. Бо хунде Кызыл-Хаяда электри энергиязы дээш 1 квт шакта организацияларга 8 руб

09 көпеек, хуу улустарга — 3 руб 82 көпеек төлөп турар. Июль 1-ден эгелеп оон-даа өзер деп турар.

Мугур-Аксында бензин өртөз 1 литрде 50 рубль.

Амыдырал бо хире акша-көпеекке кызадып кээрге, ырак черде чонга чурттаары берге байдалды тургузуп турар.

Мен Владимир Владимирович Путинниң 2 удаа бүзүрөттүргенинге тургаш, Россияда, Тывада, Мөңгүн-Тайгада амыдыралды деңгеле көөрге, бисте черле амыдырал берге-дир. Сөөлгү соңгулдада, В.В. Путин бистиң-биле ужуражып тургаш: «Көдээ черлерге оруктарны экижидер бис, орук тудуун сайзыратпас болза көдээ черлерге сайзырал турбас» дээн. Ону өөренип көргөш, ол программаны боттандыраары-биле бистиң оруувусту кичээнге аяп, эде көөрүн орук, харылзааны харылап турар улуг Чазаавыстың оралакчы даргазы Олег Ооржакович Бадыдан, автоорук эргелелиниң даргазы Геннадий Сарыг-оолович Дарыдан солун дамчыштыр дилегни киридим.

Өшкү-Саар ООРЖАК.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

ТӨРЭЭН ЧЕРИНИҢ ЫРААЖЫЗЫ, ТӨРЕЛ ЧОНУНУҢ КАМГАЛАКЧЫЗЫ

Тыва чон шаг шаандан бээр Деңгер-Дээр, Ак-Чаяан сүлделиг, хам чүдүлгелиг. Кончуг ховар тыва чаңылдарывысты камгалап-кадагалап арттырып алган кайгамчыктыг солун төөгүлүг, хуулгазын тыва чон-дур бис. Хам чаяалгалыг, хам уктугларның бирээзи, Тываның Адыг-Ээрен аттыг хамнар ниитилелиниң удуртукчузу, Россияның Дээди хамы Адыг-Түлүш Допчун-оол оглу Кара-оол (Допчун-оол Кара-оол Түлүшевич) тыва хамнарның төөгүзүндө мындыг бедик атты бир-ле дугаар чедип алган кижиге, эң баштайгыларның бирээзи. Ындыг бедик атты чедип алыры белең звес, ону ол бодунуң кызымаккайы-биле хей чонга ачы-буянын чедирип, оран-чурттуңа кижик-буяны кыйгырып эккеп чорааш, чедип алган. Ол төрөөн Тываның төөгүзүңүң болгаш чүдүлгезиниң, тыва улустуң ёзу-чаңылдарының база хам кижиниң ажил-ижиниң дугайында «Скиф хун турк Уранхайның хуулгазын тывалары» деп солун төөгүлүг номун 2014 чылда болгаш немелде, өскерилгелерлиг 2019 чылда чырыкче үндүргөн.

Ада-иезиниң кайы-даа талазында хам чаяалгалыг кижилер турган. Ачазы Улуг-Хемниң Эжжымден Адыг-Тюлюш төрөл аймаандан. Авазы мөгелер чуртту Сүт-Хөлдүң Уйгур-Ондарларның төрөл аймаандан. К.Д. Адыг-Тюлюш номда «Мээн кырганның» деп эгеде ада-өгбелериниң, ада-иезиниң база хам уктуг кырганавазының, даайларының дугайында сактышкынын кириген. Ачазының ада-иезиниң чылыг-чымчак холунга бичиизинден тура өскөн. Ачазының авазы — кырган-

авазы Улуг-Хемге билдингир хам чаяалгалыг, улуг Кара-Хам дээр шыырак хам, аныяанда ооң адын Каракыс дээр турган. Ол хам кырган-авазының думазы, Кара-оол Допчун-ооловичиниң даайы Черлик-Хам дээр кончуг күштүг, элдеп-эзин хуулгазын, Улуг-Хем, Бий-Хем кожууннарынга ат-сураа билдингир хам кижиге чораан. Черлик-Хамны чамдык улус «Бөрү-Мунар» деп база адаар турганнар. Ооң бөрү мунарын ылап-ла көргөн, билген улустар бар, ол чонга шуут билдингир турган. А авазының чоок төрөл акызы, оон база-ла кончуг күштүг дээн Шокар-Хам деп даайын өртедирге безин, хам чаяалгалыг болганындан, өрттөнмээнин Дээди Хам бодунуң сактышкынында бижип турары дыка солун, кижиге кайгап ханмас чорду. Ылап-ла хуулгазын, Ак-Чаяан Деңгер чүдүлгелиг тыва хамнар чораан чүве-дир.

«Уранхай Тываның оглу Эзжен-Хаан Сүбедей Маадыр» деп эгеде Кара-оол Допчун-оолович Сүбедей Маадырга хамаарышкан мындыг солун сактышкынын киригени онзагай: «Болгарияга чоруп турумда, бир улус мени чалаан. София хоорайга ол улус-биле дугурушкан черинге чедер бээримге, ында муң хире чон уткуп тур. «Силер кым деп улус силер?» — деп айтырымга, «Бистер түлүштер бис» — деп харыялады. Мен арай черле бүзүркөсөвейн, паспорттарын айтырып алгаш, көөрүмге, ылап-ла Тулуш деп фамилиялыг улус болду. Олар мени бир ордуге чалап кири бергеш, ширээге олуртупкан. Көрүп олурарымга, мурнумда аъттыг шериг кижиге тураскаалы тур. Канчаар-даа көөрүмге — тыва кула аът. Кижиге тывадыг, шериг хептиг, бир караанда сорбу бар. «Сүбедей!» — деп алгырылым. Ол улус менче «Он узнал, он узнал!» — деп алгырышты. Ол улуг ордунуң ханаларында хей дылдарда бижиктер бар болду. Орус дылда бижээн сөстөрүн номчурумга: «Величайший полководец земного шара — Великий Эзен-Хаан Сүбедей. Он завоевал два континента: Азию и Европу. Он из Улу-Кема, из племени Тулуш» деп каан. Ол улустуң чугаазы-биле алырга мындыг: Буруңгу шагда Сүбедей болгар хаандан үндүрүг хавыргаш, «Уранхайже чорут-сун!» — деп дужааган чүве-дир. Болгарияга Уранхайның он нояннарын болгаш муң шериглерин арттырып каан чүве-дир. Ынчангаш, ол арттырып каан улустуң артынчы салгалдары — Болгарияда түлүштер ол болган. Ол Түлүш болгар чонга дыка-ла хүндүлеттим ийин».

Кижиге билбес мындыг кончуг солун төөгүлүг тыва чон-дур бис. Номдан хей чылдарда тыва чонга билдинмес, чажыт турган чүүлдерни улуг сонургал-биле биллип алыр бис. Ол дээрге тыва эки турачы эскадроннуң командири капитан Кечил-оолду кажан, каяа, кымның буруузу-биле өлүрткениниң дугайында чүүлду, ол бүгүнү дыңнаан, көргөн дириг херечи — Тываның аъттыг шериг штавының командири чораан полковник Иван Бичекей номнуң авторунга 1970 чылда, хей чылдарда хөрээнге шыгжап, ейүп чораан төөгүнү төөгүп бергениниң дугайында. База ол ышкаш Тывага ССРЭ-ден кара олчаан өттүнүп алгаш, хүрээ-хииттеривисти чок кылып, тыва

чонунга ачы-дузанын чедирип чораан хамнарны политиктиг репрессияга таварыштырып, буруу чок черге Саян ажыр, өске ырак черлерге шөлүп, адып-боолап, хилинчектеп турганын билип алырга безин коргунчуг.

Кара-оол Допчун-ооловичиниң хам кырган өгбелерин тыва кидис өгге диригге-ле өртедипкенин, даайы чораан Черлик-Хамны адып-боолап каанын канчаар-даа аажок улуг муңгаралдыг сактышкынын карак чажы чокка кижиге номчуру безин берге. Тожуда Хамнар-Хеми деп черге, чүгле хамнар тудуп хоругдаар лагерьге, 400 ажыг Тываның бүгү кожууннарындан эккелген эң-не шыырак дээн хамнарын 1941 чылдың чайын кажалаа, кажалааш, ыяк хагаш, диригге-ле, алгырып-кышкырып турдала, өртедипкен. Ол өртедипкени 400 ажыг хамнарның аразындан чүгле үш хам боттарын дош кылдыр хуулдурупкаш, дириг үнген болуп турар. Ол арткан дириг херечиниң бирээзи — Кара-оол Допчун-ооловичиниң, үстүндө бижээним, улуг даайы хам кижиге Шокар-Хам-дыр. Бо бүгүнү ол даайы чоок төрөлдеринге чугаалап бергеш, 1954 чылда 84 харлыында өске оранче чоруй барган.

«Хам кижиниң ажил-ижи» деп эгеде хам кижиниң дериг-херекселдериниң, ажил-ижиниң дугайында бижээн. Ооң иштинде хам кижиниң эдилээр эди — күзүңгү деп чүл, ону кайыын, кажан, кайы үеде, канчаар тып ап болурун тайылбырлап бижээн. «Хам звес, анаа кижиге күзүңгүнү эдилеп болур бе?» деп айтырыгга харыны берип каан.

Кара-оол Допчун-оолович өскөн-төрөөн, ойнап өскөн черлери Улуг-Хемниң Эжжым-Аксы, Ийи-Тал, Кара-Булуң, Кызыл сулуг Баян-Колун, аңаа чурттап чораан хоочуннары, эш-өөрүн, төрөл аймаан улуг хүндүткел-биле сактып бижээн. Ол солун черлерниң төөгүзүн онзагайлап чырыткан. Ылаңгыя кызыл сулуг Баян-Колдун хей национал чонунуң эп-найыралының, чаңгыс демнииниң дугайында бижээним сонургавазым-на арга чок ийин. Мен аңаа өзүп-доруккан мен, орус чоннуң ачы-төлү-биле кады өөренип, ойнап өскөн, барыксанчыг-ла Баян-Колум.

К.Д. Адыг-Түлүштүн хары 70 ашкан, амга чедир ачы-дузанын чонунга чедирип чоруур. Россияның бүгү булуңнарындан келген хамнар 2018 чылдың чайын Тывага хамнарның шуулганынга кирип, чажыт бадылаашкынга К.Д. Адыг-Түлүштү Россияның Дээди хамына соңгуп ап, бадылааннар. РФ-тиң Президентизи В.В. Путин аңаа байыр чедиргенин ТР-ниң солун-сеткүүлдеринден номчуп танышкан болгай бис. РФ-тиң Дээди хамы Россияның хоорай, суурларынга барып чедип, улуг-биче чонунга ачы-дузанын чедирип чоруур. Тываның төөгүзүн, ёзу-чаңылдарын, чүдүлгезин чонга непередип, тайылбырлап, бойдузун камгалап-кадагалаарынче чонун кыйгырып, олче сагыш-човап чоруур. Тываның кожууннарын кезип, ында ыдыктыг черлерин, аржаан-хемнерин, овааларын дагып, ыдыктап, айызап, алгап-йөрээп чоруур төрөөн чериниң ыраажызы. Хай-халаптан, кара күштерден, аарыг-аржыктан улус чонун камнап, камгалап, кадагалап, карактап чоруур төрөл чоннуң камгалакчызы. Ооң ол ханы утка сиңген, төөгүлүг номун номчурунче кыйгырбышаан, бо чүүлүмнү ооң бижээн шүлүү-биле доозайн.

Серенмаа ШОЙДУН.
Кызыл хоорай.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

УРЯНХАЙЛАР САРТЫ ТӨЛ МЕН

Угум-төөгүм оруу узун, төнчүзү чок,
Урянхай деп бурун оран төлээзи мен.
Түмөн чылдар шуужуп эртип, үе хөгжээн,
Түрк дылдыг көшкүн чоннуң сарты төл мен.

Манчы-кыдат, моол байлар дарпалынга
Маадыр чонум чүс-чүс чылда бектетсе-даа,
Сапгалдары төнүп-читпээн, чуртун кагбаан
Сайзыралдың, депшилгениң оруун изээн.

Сагыш, хөңнүн, сорулгазын каттыштырып
Сафьянов, Хүн-Ноян чыыш чарлааш,
Дылы болгаш Сүлде, Тугун, Хоойлужуткан
Тыва Арат Күрүнени үндезилээн.

Хомус болган каргыраазы, сыгыт-хөөмей
Ховуларның сырыны бооп мөңгө ырлаан...
Чүрек таалап, сеткил ханар Тыва чуртум.
Чүс чылдың нүүрүн санап, байырлап тур.
Нина СЕРЕНОТ.

• Фэн-шуй

ТААРЫМЧАЛЫГ, ТААРЫМЧА ЧОК ХҮННЕР

Айдан хөй күштү алыр деп бодаар болзуңарза, ажил-агыйыңарны кел чыдар хүннерниң энергиязынга дүүштүр планнап алыңар. Ынчан силерни багай чүүлдер чи- ги-биле оюп эрте бээр, а сорулганы чедип алыры чиик болгаш таарымчалыг болур.

Таарымчалыг хүннер

Бо айда эки хүннерниң аразы ырак. Бир звес шынап-ла чугула ажил-херек чогулар апарзыңарза, таарымчалыг тускай хүннерни шилип алганыңар дээр.

Июль 8, 20, август 1 хүннери биз- нес ажыдарыңа, чаа бажыңче көжүп киреринге, аалчылар хүлээп алырыңа эки. Чаа ажил-херек эгелээринге, үр турупкан бизнести катап тургузарыңа, өглениринге, дугуржулга кылырыңа ажыктыг. Албан-дужаал хүлээп алырын болгаш өөредилгени эгелеп болур. Хаван

чылдыгларга таарышпас.

Июль 18, 30 эң-не таарымчалыг бол- гаш өөрүшкүлүг хүннер. Дүгдээштин, куда-дой, бизнес ажыдышкыны, көжери, тудуг ажылы, аян-чорук дээн ышкаш эки түңнел негеттинер кандыг-даа ажил чогу- дарыңа тааржыр. Чаргы-чаалы кылбаңар. Ынчалза-даа бо айда чедиишкынниң хүннери хөөн баксырадыр болганыңдан бо хүннерде эмнээштин эгелеп болбас. Эр- кыс улус аразыңа берге байдалдар туруп кээп болур. Дагаа чылдыгларга таарышпас.

Июль 19, 31 хүннеринде шаңнал- мактал, үнелээштин алырыңа эки. Бурунгаарлаарың болгаш дузалажы- рыңың дугайында дилег кылырыңа таар- жыр. Өөредилге эгелээринге, өглениринге, чаа ажил эгелээринге эки. Эмнээштин эгелээринге таарышпас, аарыг кижиге ужуражып болбас. Ынчалза-даа бо хүннер мырыңай эки звес. Саадаашкыннар болгаш шаптараазыннар туруп болур. Чер болгаш шимчевес өңчү-хөреңги садыглажыш- кыннары ышкаш далаштыг айтырыллар шиитпирлээн херээ чок. Тодаргай хуусаа- лыг төлөвилелдер эгелевөөр, четтикпейн барып болур силер. Бо хүннерде аян-чорук кылыры таарымча чок. Ыт чылдыгларга таарышпас.

Июль 26 доктаамал үрө-түңнел алыс- саарыңар үр хуусаалыг болушкуннар эге- лээринге тааржыр. Куда дүжүреринге, чаа бизнес ажыдарыңа, керээге ат салырыңа, чугула ажилдакчыны хөлөзилеп алырыңа, азырал дириг амытан садып алырыңа, эмнээштин чорударыңа эки. Аян-чорук кылырыңа, чаа бажыңче көжүп киреринге, биче төлөвилелдерге бо хүннү ажыглавас.

Чылан чылдыгларга таарышпас.

Таарымча чок хүннерге июль 3, 9, 13, 16, 22, 28, август 3, 6 хүннери хамааржыр. Ынчан чугула ажил-агый эгелевөөр.

"Аарыг-аржык хүннери" июль 5, 6, 21, 30, август 2. Аарыг кижилер-биле харыл- зашпазын кызыдыңар, эмчиде улуска ужу- ражып болбас, аарыг халдадып алырының айылы улуг.

Июль 9, 21, август 2 хүннери кезиштин чорударыңа, эмнээштин эгелээринге, эмчиге баарыңа таарымча чок (эмчинин частырыларың айылы бар).

Июль 3, 14 чидириг хүннери. Манааш- кыннар чогулмача чок болур, кандыг-даа ажил кылырга куруг үе эрттирер. Ынчан- гаш бо хүннерде дүрген болгаш тодаргай түңнел манап турарыңар ажил-херек эге- лээн ажылы чок.

Июль айда мурнуу-чөөн болгаш соңгу чүктөрже чоруктар кылыры күзенчиг звес.

«ДӨГЭЭ ДААМНЫ»

Буурул Саян соңгу Танды,
Мурнуу эдээн хере баскан,
Чорумалдар кайгап эртер,
Чоргаар хорлуг – Дөгээ даамны!

Ак-көк хемниң эрини каастаан,
Найысылал хоорайыс,
Хайгылычызы, ыдык бедии,
Хайыралдыг Дөгээ даамны!

Удур көргени бедигээште,
Уран-шевер шуткуп туткан,
Кадарчының тураскаалы,
Кады-демниг кадарчызы.

Саяк базар аъдын мунган,
Чазак даргазы чону-биле,
Шаг чаазы – Шагаа уткуп,
Саңын салыр Дөгээ даамны!

Бүгүдөгө энерелдиг
Буян-кежик херелденген
Богда Бурган дүжүп саадаан,
Болчатыг Дөгээ даамны!
Монгуш Дардаш.
Кызыл хоорайның хоочуннар
бажыңы.

ДЕМДЕГЛЕЛДЕР ДЕПТЕРИ

• Чечен чугаа

«Чаа, бөгүн сентябрьның 13. Агаар- бойдустуң бүргөг, багай деп чүвези шуут аргажок. Демин чаа школа чордум, класстан бир ээзи чок кылын кыдырааш тып алгаш, маңаа демдеглелдер бижир деп бодап алдым. Эрткен чылын тыва дыл башкызы демдеглелдерден бижип туруңар, аас-чугааңар сайзыраар деп турганын сактып келгеним ол-дур ийин. Бөгүн 13-түң хүнү... Мынчага дээр школа барбаан, чүгө дизе кедиптер орта хөл чок, эрткен чылгы хептеримден уштун- дур өзе берген болдум. Ачам ажилдаан эвээш-биче акшазын чүгле арагаже ок- таар, бажыңда орта аъш-чем-даа чок, соодукчу үргүлчү куруг турар.

Дүүн харын төрөлүм болур угбай- га ужуражырымга, эдиртип алгаш чоруткаш, менден улуг оолдарының школага кедип чораан эрги хептерин уштуп берген. Мээң байдалымны база билген хевирлиг. Ооң кадында шко- лага бир башкы мээң чүгө өөрөнмейн турганымны айтырып шаг болду. Чүнү харылаар боор, кедер хеп чок турган дээр звес, ыянчыг-ла болгай. Олчаан ыттавадым, доңгайыпкаш, олурдум- на. Оон харын бир уруг башкыга бир-ле чүгө сымаранырга, ыттавайн барды. Та чүү дээн.

Ачам та кайда барган, улаштыр арагалап чорупканы ол-дур аа. Авам чок апарган соонда черле элээр турары эвээжээн кижиле бо.

Болат-оол демдеглелдин бижип доос- каш, ачазының эштери-биле кады ара- галап хонган бажыңының иштин эргий көрүп, ширбиш алгаш, аштанып-ла эгелээн. Ол үеде даштын херим эжи хаккылаан соонда, адазы бо шуугап ки- рип олурган. Эзириниң улуу-даа хөлчөк. Кирип келгеш, бажың ишти аштап турган оглун көрүп туруп-туруп:

– Че, о-ону чоп аштаар сен? Х-херек чок чүвө-дир ол. Ооң орнунга чөмдөн кыл, а-аштап тур мен, кежээ эштерим база кээр – деп хөрөктөнгөш, удуур өрээлинче кылаштап киргеш, чыдып алган.

– Чем кыл деп, кылыптар чем бар звес. Соодукчуң ишти куруг тур ышкыжыл. Чөмдөн чоп сатпас сен аан, ача-ай? – деп, Болат-оол чугаалангаш, хейде-ле куруг шкафтарын бакылагылаан.

– Чем са-садар акша кайда чүвөл, аа?

Мээң акшам чүгө-даа четпейн тур ышка- жыл! Көрбейн турар кижиле сен бе... – деп чорда, өжү кыйт дээрге, соксаш кылынган.

– Сен анаа чем садарда, акша чок дээр, а арага садарда, акшаң тыптып кээр. Мен база аштап тур мен, чиптер чүү-даа чок чүвө-дир – дээш, Болат-оол ыглаптар чазып, ширбижин октапкаш, чоруур деп, кеттине берген.

– Аа, чүү дидир сен, кончуг эник! Аш- тап тур мен дидиң бе? Мен беш класс тургаш... Сени черле канчаптар звес мен – дээш, орунун кыжырт кылдыр тура халып келгеш, оглунуң октапкан ширби- жин туткаш, согар дээш халып олурда, кедип четтикпээн идиин апкаш, дүрген-не үнө халаан.

Болат-оол ол үнгөш, кайнаар баар аайын тыппайн, хем кыдында арыгже кылаштап чоруп-ла каан. Аштаары база аажок, сактырга-ла, иштинде чүгле демин ижи алганы суу чайтыңайнып чораан ышкаш. Арыгда чыжырганалар чыып чип, суг пақтап алгаш, чанар дээш туруп кээр- ге, сагыжы караңгылаар. Дээрниң бүргө, аары кончуг. Бажыңга баарга-даа, солун звес, ачазы эзирик. Эттеп-сога берзе канчаар. Ооң кадында эштери база чедип кээр, хондур арагалаар, кижиле удутпас.

Бо-ла бодалдарга алзып, бажыңыңдан өскээр баар чери бар звес, чанар дээш, кылаштапкан. Орук ара демги-ле чорааны арыгга чоокта чаа-ла эң аас-кежиктиг, авазы, ачазы-биле агаарлап, каткы-хөлүг ойнап, ногаан шыкка чыдып алгаш, арыг, аяс дээрде таваар дээскинген дээл- дигеннерни кайгап чытканы караанга чуруттунуп келирге, карааның мөңгүн суу дег чаштары чаактарын куду кандыг- даа шаптараазын чокка чаржып баткаш, сегелинден шуражып-ла чорааннар. Ооң кадында каржып эрткен ийи кижиле база оолче көрүп:

– Керем, зыт, ыглап алган чор. Эттеди алган-дыр аа? Канчап бардың аал, кымга "бердирип" алдың? – дижи, каттыржып эрткенер.

Бажыңы чоокшулап келген. Чүрээниң согуу дүргөдөп, шала сестиксээн аайы- биле баштай ырактан бараадап, оон чоок- шулааш, херим чарыңдан бакылаарга, шимчеш дээр кижиле-даа чок. Бажыңыңа кирип келирге, ачазы чоруй барган, ээн турган. Чүнү канчаар аайын тыппайн, база-ла демдеглелдер бижип эгелеп алганы кыдыраажын ужулгаш, чөмненир столунга олурга каапкан.

Чоокта чаа-ла бо бажың ишти чылыг, чырык, арыг болурда, кол-ла чүвө – тодуг турган ийик. Авазы чаа-ла үжөн хар ажып чораан. Оглунуң бажын суйбап, кежээ- лерде кады олуруп алгаш, онаалгала- рын кылып олурар. Болат-оол чамдыкта билер-даа чүүлдерин авазын чанынга олуртуп, бажын суйбадып алып аргазын бодай аарак, сылдаглап кыйгырып алып турган. Авазы чанынга кээп олурптарга, кайы хире угаанның көөргөткөн чүвө дег, бодалгаларын кончуг дүрген бодап кааптар.

– Оо, оглумнуң угаанның аа, мээң безин бажымга четпес бодалгалар ышка- жыл, оглум – дээш, өөрөнгөн аайы-биле Болат-оолдуң бажын чылыг адыжы-биле суйбап каар.

– Аай, ам-даа суйба даан, ава-ай, сен мээң бажымны суйбап берип-ле чоруур болзуңа, моон-даа угаанның болур мен – дигилеп, оол аңаа эргеленип, авазының хөрээнге бажын салып алгаш, бир-ле ындыг, чаагай дээр чүвө бе, азы эргим чыдын бичии өкпезин долдур тынып, таалап олургулаар ийик.

Ачазы бажыңыңдан кежээликтей келирге, шупту чөмненип алгаш, телеви- зор көрүп, бир болза, солун-чугаалажып чыдар турганнар. Даң бажыңда бир-ле чөмниң чаагай чыдын тынып, авазының чымчак базымнары, ачазының сымараны аарак чугааланганын дыңнап оттуп келир. Өөрөнгөш келирге, чиир чеми белең, сактыр-бодар чүвө-даа чок, магалыг- ла үелер турган ийин. Мындыг үелер кажан-на-бир үстүп, төнө бээр деп бодал кымның бажыңа кирер боор.

Авазының хүнден хүнче баксырап, аарып турганын-даа шал-бул сак- тыр. Удаваанда шуут аарып чыдып- кан. Эмчиге-ле чыдар, хөрээмейлээр. Хөрээнде бир-ле чүвези аарып турган боор. Бир хүн төрөл угбазы бажыңга маңап келген. Карактары ыжык кызыл. Чүнү-даа ыттавайн, шаланың чадыг- ларын дүрүп, үндүрүп каапкаш, Болат-оолду даайының бажыңыңа чорудупкан. Каш хонук эзирик, ыглашкан кижилер көрүп, бүдүү иштинде чүү болганын билип, кежээлерде барган бажыңыңа чыдып алгаш, карааның чажын төп, улуг улус- туң чагып-сургаан чугааларын дыңнап, адак сөөлүндө улуг ак хааржакта чыдар авазының баарын тутсуп турда, канчаар- даа аажок ыглап-мөөрөп, черге тепкиле- нип чыткан. Оолдуң билер-ле чүвези бо. Ооң соонда-ла ачазы үргүлчү эзирик, ажылыңдан үндүрткен, бажыңыңдан чы- лыг, чырык чүвө олчаан "дөзө берген"...

Бо-ла бүгүнү бижип олурган оолду бажыңың соңгазыңа бичии даштын "тык" кылдыр деген даажы чардыкты- рыпкан. Кыдыраажын хагаш, соңгадан бакылап көөрге, кудумчу бажыңда чурт- тап турар эжи. Шагжок кеттинип алгаш, үнүп келген.

– Чүнү канчап олур сен? Артыкы ку- думчу оолдары-биле бистиң кудумчу оолдары футболдаарымыс ол. Че, бараа- лам – дээш, Саадактың эгиш-тыныжы-даа аттыг.

– Харын... адыр аа. Чем кылып чип алгаш чеде бээр мен шүвө – дээш, чүнү чип алырын бодап, аайын тыппайн турда, Саадак эжиниң байдалын билгени бе, азы далашканы ол бе?

– Че, чем кылып туруңа озалдап каар бис. Ооң орнунга бажыңга бараалы че. Авам суг ажилдап чоруй барган, кым- даа чок. Барып чөмненип аалы – дээш, мурнап кылаштапкан.

Начын МОНГУШ,
Эртем ажилдакчызы.

(Уланчылыг).

ЧЫЛДАР ААЙЫ-БИЛЕ ХУВААП АЛЫР

Тываның Чазаанга агро-үлетпүр комплекзинин (АПК) 2021 чылдың бирги чартык чылының социал-экономиктиг хөгжүлдесинин түннелдерин сайгарып чугаалашкан.

Агро-үлетпүр ажил-херзэнин байдалын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы – Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем барааннарының сайыды Уран-оол Ондар илеткээн.

Мал ажылы – тус черниң үндезин чонунун чаңчылчаан ажил-агый болганда, көдээ ажил-агыйын хөгжүдериң дугайында айтырыгны республикага мурнады шиитпирлээр уjurлуг.

Амгы үеде мал-маганның баш саны көвей-даа болза, көдээ ажил-агый продукциязының кол хевирлеринин бүдүрүлгези чавыс деңгелде. Тываның көдээ ажил-агыйның бүдүрүкчүлери боттарының продукциязын республикадан дашкаар чорудуп турган үелер турган болгай. Ол көргүзүлгери чедип алыр дээш, агро-үлетпүр комплекзинге аңгы программаны ажилдап кылгаш, чорудар хемчеглерни болгаш ажилдың хевирлерин чылдар аайы-биле хуваап бижиер херек дээрзин Тываның Баштыңының хүлээлгезинин түр үеде күүседикчизи Владислав Ховалыг саналдаан. Чаңгыс чүткүл-биле совет үениң деңгелинге чыгыш чедип алыры болдунмас-даа болза, ону чада аайы-биле кылып болур, ам дораан эгелээр херек.

УКСААЛЫГ МАЛ АЖЫЛЫ

Мал ажылы Тываның көдээ ажил-агыйның тургузуунун кол адыры болуп турар. 2021 чылдың баш бурунгаар көргүзүлгери-биле алырга, мал ажылының продукциязының хемчээли 5 150 млн. рубль, тодаргайлаарга, көдээ ажил-агыйның ниити продукциязының хемчээлинин 80 хуузу болур.

Сөөлгү чылдарда республикага уксаалыг мал ажылы элзэн делгемчий берген. Республикада 20 организация уксаалыг хой өстүрүп турар. Оларның бирээзи чолдак кудуруктуг тыва хойлар заводу болур, а 19 организация уксаажыткан мал-маганның продукциязын бүдүрүкчүлери-биле малды өстүрүп турар. Оон иштинде хову-шынаа черниң хойларын 2 организация, даглыг черниң хойларын 1 организация азырап өстүрүп турар.

Республикада амгы үеде мал ажылы, колдуунда, чаңчылчаан арга-биле (экстенсивтиг технология) чоруп турар, тодаргайлаарга, олар-белчириге малды бүдүн чыл дургузунда кадарып өстүрүп турар. Республиканың 14 кожууннарынга төрүлде кампаниязын таарыштыр чорудар дээш, 2021 чылда бүдүрүкчү кошкарлар база бүдүрүкчү хуналарлыг аңгы 23 коданни немей тургузарын планнаан.

Сүткүр болгаш эъткир бода малдың баш санын көвүдедир дээш, 1200 инекке, оон иштинде «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг», «Чаа сорук», «Инек – чегерикчи малым» губернатор төлөвилелдеринин киржикчилеринин малынга кылымал боозадылганы кылыр.

Мал-маганның быдып-куртуур аарыларын баш удур болдурбас дээш, республиканың кожууннарынга чуулдаларны катап тургузары чугула.

Өшкү-хойнун дүгүнүн болгаш эът черинин бүдүрүкчүлүн бедидери-биле, чолдак кудуруктуг тыва хойларның чаа хевирлерин тургузар дээш, өшкү, хой уксаазын экижидер талазы-биле селекция ажылын организаастаар херек.

БАЛЫК ТЫВЫЖЫ

Республиканың девискээринде балык тывыштыг 48 участок бар. Оларның 43-үн балык үлетпүрү кылдыр хевирлээн.

Тере-Хөл, Тожу, Таңды, Улуг-Хем, Кызыл, Сүт-Хөл, Каа-Хем, Эрзин, Мөңгүн-Тайга кожууннарда, Кызыл хоорайда балык тывыштыг 23 чер балык үлетпүрүнге хамааржыр. Ол ажилга 120 балыкчыны хаара туткан. Амгы үеде колдуунда Енисей хем унунун хөлдеринден, муңгаш хөлдерден, Саян-Шушенскинин суг шыгжамырындан балыктап турар.

Балыктарны көдээ ажил-агый рыноктарында болгаш Хакас Республикаже, Красноярск крайже үндүр садып чорудуп турар.

ЧЕР АЖЫЛЫ

2021 чылда үнүш тарып өстүрер адырга 15,0 муң тонна тарааны, 26,0 муң тонна картофельди, 3,3 муң тонна ногаа аймаан өстүрер сорулга салдыган. Ол сорулганы чедип алыры-биле, көдээ ажил-агый культураларының үрезиннерин 48,5 муң га шөлге тарып олурткан.

Эрткен чыл-биле деңгээрге, тараа үнүштеринин шөлү 1 337 га улуг. Чөөн-Хемчикте – 600 га, Каа-Хемде – 1125 га, Кызыл кожуунда – 168 га, Би-Хемде – 2300 га, Сүт-Хөлде – 900 га, Таңдыда – 6768 га, Улуг-Хемде – 960 га, Чаа-Хөлде – 2887 га. Эң улуг тарылга шөлү – 6768 га чер – Таңды кожуунда.

МАЛ ЧЕМИ

Мал чемиңин культураларын, эрткен чыл-биле деңгээрге, бо чылын 1875 га хей черге тарып олурткан. Бай-Тайга – 880 га, Барыын-Хемчик – 1 255 га, Чөөн-Хемчик – 1 406 га, Каа-Хем – 661,1 га, Кызыл кожуун – 2 632 га, Мөңгүн-Тайга – 175 га, Өвүр – 87 га, Би-Хем – 2 220 га, Сүт-Хөл – 2 498,5 га, Таңды – 13 155 га, Тес-Хем – 300 га, Улуг-Хемде – 2 105 га, Чаа-Хөлде – 1 846 га, Чеди-Хөл – 411 га, Эрзинде – 270,3 га шөлге тарып олурткаш, планны тус-тузунда чүс хуу күүсеткен.

ЧЕР АЖЫЛЫНЫҢ БЕРГЕ АЙТЫРЫЛГАРЫ

Картофель болгаш ногаа культураларын 2,6 га биле 0,3 муң га шөлге тус-тузунда тарып олурткан. Эрткен чыл-биле деңгээрге, бо чылын картофель биле ногаа культураларын тараан шөлү тус-тузунда 689,1 биле 5,2 га хей болган.

Күзүн тараа дүжүдүн ажаап алгаш, сүүзүнүн чидирбейн, кадагалап шыгжаары бо адырның берге айтыры болуп артпышаан. Ону шиитпирлээри-биле, 2020 чылда Таңды кожуунга бир сезонда 5,0 муң тонна тараа дүжүдүн механизастыг арга-биле болбаазырадыр, машина-техникалыг тускай уургай – зерноток тудуп кылган. Чаа-Хөл кожуунда зернотокту – механизастыг тараа уургайының тудуун бо чылын доозар уjurлуг.

Складтарның болгаш аңмаарларның чогу агар ажил-агыйлыг черлерге когаралдыг болуп турар. Ону шиитпирлээри-биле, Г.Д. Олчанмайның арат-фермер ажил-агыйына тараа шыгжаар аңмаар – демир шывыгыг складтар тудуунун дериг-херекселин садып алырынга деткимче грантыны берген. Оон аңгыда, агро-үлетпүр комплекзинин материал-техниктиг баазызының, ылаңгыя тараа ажаар комбайннарның, тарылга агрегаттарының эмин эрттир эргижирей бергени-биле холбаштыр, сезон ажилдарының хуусаалары узамдыгып турар. Ук бергедээшкннерни шиитпирлээр дээш көдээ ажил-агыйның бүдүрүкчүлеринге күрүнениң деткимчезин берип турар.

Муниципалитеттерде суггарылга системаның эрге-хоойлу документтеринин чогу база бир улуг бергедээшкннерни, ылавылаарга, проект-смета документациязын ажилдап кылгаш, ол бүгүнү чаартырынга көрдүнген федералдыг акша-хөреңгини камгалап алырынга шаптарга.

зынын тургузуп турар.

СҮТ БАРААНЫ БОЛГАШ ДАЛГАН-ТАРАА

2021 чылдың санаашкыны-биле республикада сүт болбаазырадыр 10 биче бүдүрүлгелер бар. Олар 2-15 аңгы продукцияны, сүт барааннарын: ижер сүт, кефир, ряженка, снежок, йогурт, тарак, хойтпак, сливки, быштак, ереме, творог, мороженое, ак үс, саржагны бүдүрүп турар. Болбаазыраткан чиг сүттүн хемчээли 1127 тонна болган, 2020 чылдың деңгелинден 2 хуу өскөн. «Аржаан», «Хүндү», «Саян Даа» көдээ ажил-агый кооперативтеринин болгаш А.Б. Тюлюштүн арат-фермер ажил-агыйының көргүзүлгери өзүп турар. МУБ «Каа-Хемниң» база КХН «Туранның» болбаазырадылга цехтеринин ажылын ара соксадып турганындан оларның сүт барааннары эвээжей берген.

Республикада далган-тараа аймааның үш аңгы бүдүрүлгези бар. 2021 чылдың бирги чартык чылында 220 тонна далганны бүдүргөн.

КАДЫ ШИИТПИРЛЭЭР ХЕРЕК

Көдээ ажил-агый ямызының дыңнатканы-биле алырга, ук адырның берге айтырылганы:

- инвестиция талазы-биле сонуганчыг звес болуп турары;
- муниципалдыг тургузулгарда көдээ ажил-агыйның барааннарын болбаазырадып сайзырадыр оруун, аргаларын тодаргай көргүскен программа чогу;
- мал ажылының продукциязының чүгүл сезон үезинде бүдүрүп турары;
- кожууннарда болбаазырадылга цехтеринге сүт хүлээп алыр черниң чогу;
- оон мурнунда тургустунган мал согар цехтеринин ажил кылбайн турары;
- болбаазырадыр бүдүрүкчүлери-биле сүткүр мал эзлеринин аразында кооперативтиг харылзааның чогу;
- чиг-этти (сырьё) чыып, дажыглап сөөртүрүңгө чугула херек холодильниктиг транспорт аймааның чогу;
- сүт фермаларында холодильниктерин чедишпези болгаш көдээ ажил-агый барааннарын болбаазырадып турда, бир шакта электри энергиязының (7,4 рубль/кВт) болгаш ажыглаар кывар-чаар материалдарның өртег-үнезинин аары.

Көдээ ажил-агый ямызының саналы-биле алырга, көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадыр ажылды чедимчелиг шуудадыр дизе, сүт-бараан фермалары, чаа цехтер тургузар бар цехтерни чаартып кылыр херек. Сүт болбаазырадыр цехтеринин бүдүрүкчү күжүн 80 хуу чедир ажилдадыр талазы-биле хемчеглерни тус чер чагыргалары-биле кады хүлээп алыр уjurлуг. Ону кылырда, белеткелчи кооперативтерни тургузары, оларны модернизаастаары, саанчылар бригадаларын болгаш сүт хүлээр пунктуларны тургузары чугула.

Ук ямы бодунун талазындан көдээ ажил-агый продукциязын шуудадырынга, логистика – барааннарның шынары, саны, кылыр үезинин талазы-биле арга-сүме кады, күрүнө деткимчезин бээринге белен.

Бир звес көдээ черлерге сүт барааннарының болгаш тыва аш-чем аймааның бүдүрүлгезинин дугайында сонугадып, тус чер чагыргазы херэзженнер чөвүлели-биле кады суртаалдаар болза, эки болур.

Республикада амгы үеде бода болгаш шээр малдың санаашкынын чорудуп турар. Оон түннелдерин дараазында чылдың январь айда үндүрген соонда, мал ажил-агыйының адырында байдалды долузу-биле ук ямы дыңнадыр.

Р.ДЕМЧИК белеткээн.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа ямызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректорлар: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы – 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кээн. Херчилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Шетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).
Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадылганы дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).
Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН» СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЗВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 1212,24 рубль.
Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4000 кезек

Чарлал — Реклама

Утерянный аттестат об основном общем образова-
нии серии №01724005744462, выданный 15 июня 2020
года МБОУ СОШ №1 с.Мугур-Аксы Монгун-Тайгинского
района Республики Тыва на имя Оюм Менги Дмитри-
евича, считать недействительным.

Куплю 1-комн.квартиру
в пределах 3 млн.500 тыс.рублей
в центре города.
Телефон: 8-923-398-9090

Продам 2 участка на Вавилин-
ском затоне. Возможен обмен
на МРС.
Телефон: 8-923-384-54-52,
8-913-049-6311